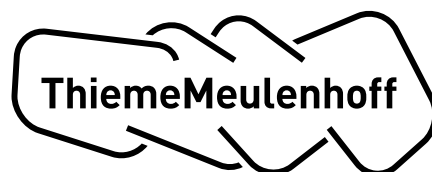

Literatuur Nederlands
voor de tweede fase

Handleiding havo/vwo

Laagland, literatuur & lezer

Gerrit van der Meulen
Willem van der Pol

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt leermiddelen voor Primair Onderwijs, Voortgezet Onderwijs, Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie en Hoger Onderwijs

Meer informatie over ThiemeMeulenhoff en een overzicht van onze leermiddelen: www.thiememeulenhoff.nl of via onze klantenservice (088) 800 20 15

Tweede release

© ThiemeMeulenhoff, Amersfoort, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 Auteurswet j^o het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl., dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (PRO), Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp (www.stichting-pro.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden. Voor meer informatie over het gebruik van muziek, film en het maken van kopieën in het onderwijs zie www.auteursrechtenonderwijs.nl.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoudsopgave

1	Ontstaan, opbouw en samenstelling van <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	2
1.1	Ontstaan van <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	2
1.2	Opbouw van <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	2
1.2.1	Ict	2
1.2.2	Overzicht onderdelen <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	3
1.3	Samenstelling van <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	3
1.3.1	Theorieboek	3
1.3.2	Verwerkingsboek	3
1.3.3	Uitwerkingen	4
1.3.4	Toetsen	4
1.3.5	Tekstenbank	4
1.3.6	Digibordbij	4
1.3.7	<i>Laagland</i> Praktisch	4
1.3.8	Leestips	4
1.3.9	Begrippenlijst	5
2	Uitgangspunten en doelstellingen van <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	6
2.1	Algemene uitgangspunten	6
2.2	Inhoudelijke en didactische uitgangspunten	6
2.3	Doelstellingen	7
2.4	Didactische structuur	7
2.4.1	Opzet in cursussen	7
2.4.2	De opbouw van een cursus in het Theorieboek	8
2.4.3	De opbouw van een cursus in het Verwerkingsboek	8
2.5	Uitwerking van de inhoudelijke en didactische uitgangspunten	9
2.5.1	Aansluiting examenprogramma	9
2.5.2	Aansluiting bij de historische tijdvakken en de Canon Toen en Nu	11
2.5.3	Systematische behandeling literatuurgeschiedenis	11
2.5.4	Aansluiting bij recente vakontwikkelingen	12
2.5.5	Tekstkeuze; ontwikkelen en stimuleren van de leesmotivatie	12
2.5.6	Leerlinggerichte benadering, aansluiting interessewereld leerlingen	13
2.5.7	Overzichtelijke en leerbare structuur van het Theorieboek	14
2.6	Opzet van de havo-editie	14
2.6.1	Literatuurgeschiedenis havo	14
2.6.2	Tekstkeuze havo	14
2.6.3	Didactische en inhoudelijke verschillen	15
2.7	Rol van docent en leerling	16
2.7.1	Rol docent	16
2.7.2	Rol leerling	16
3	Leerstofoverzicht	17
3.1	Leerstofoverzicht vwo	17
3.2	Leerstofoverzicht havo	19
3.3	Overzicht literaire teksten in <i>Laagland, literatuur & lezer</i> vwo	21
3.4	Overzicht literaire teksten in <i>Laagland, literatuur & lezer</i> havo	24
4	Referentieniveaus	26
4.1	Wet referentieniveaus	26
4.2	Referentieniveaus en <i>Laagland, literatuur & lezer</i>	26
5	Toetsing	31
5.1	Doel en functie van de toetsen	31
5.2	Wat wordt getoetst?	31
5.3	Hoe wordt getoetst?	31
5.4	Afname en duur	32
5.5	Normering	32
5.6	Toetsplan	32

1 Ontstaan, opbouw en samenstelling van *Laagland, literatuur & lezer*

1.1 Ontstaan van *Laagland, literatuur & lezer*

In 1998 verscheen de eerste editie van *Laagland*, een literatuurmethode Nederlands voor de tweede fase havo/vwo. De tweede editie van *Laagland* werd in 2004 gepubliceerd, op diverse punten aangepast aan de eisen van het onderwijs van toen en aan de verlichtingsmaatregelen in het examenprogramma. Beide edities zijn succesvol gebleken.

Het onderwijs verandert en de literatuur ontwikkelt zich. Behalve het succesvol gebruik door scholen van *Laagland* vormde ook dit gegeven de aanleiding een nieuwe generatie van de methode te ontwikkelen. *Laagland, literatuur & lezer*, verschenen in 2011, is een moderne literatuurmethode Nederlands voor de bovenbouw (tweede fase) havo/vwo. De methode is ingrijpend vernieuwd ten opzichte van de voorgaande twee generaties *Laagland*. Hieronder bespreken wij de opbouw en samenstelling, uitgangspunten, opzet en doelstellingen van *Laagland, literatuur & lezer*.

1.2 Opbouw van *Laagland, literatuur & lezer*

Laagland, literatuur & lezer bestaat uit boeken en ict. De ict is ten opzichte van de tweede editie een complete vernieuwing, die aansluit bij de toenemende behoefte van docenten en leerlingen aan flexibiliteit en variatie.

Laagland, literatuur & lezer heeft een havo- en een vwo-editie. Beide edities kennen dezelfde opbouw en hebben dezelfde samenstelling. De basis van de methode is het Theorieboek. Daarnaast biedt *Laagland, literatuur & lezer* aan de docent optimale keuzevrijheid. U kunt uw eigen accenten leggen en uw eigen arrangement samenstellen om op die manier *Laagland, literatuur & lezer* af te stemmen op uw voorkeuren en de doelen van uw literatuuronderwijs.

1.2.1 Ict

Alle ict van *Laagland, literatuur & lezer* is via de methodesite www.laagland-online.nl beschikbaar en dus overal en altijd toegankelijk. De site bestaat uit een uitgebreid, gedeeltelijk beveiligd docentendeel. Voor de leerlingen is er www.laaglandlezer.nl.

De leerlingensite bestaat uit *Laagland* Praktisch, schema's en werkmodellen, een leerbare Begrippenlijst en maandelijks geactualiseerde Leestips, waarbij leerlingen de mogelijkheid hebben de boeken in de Leestips een eigen waardering te geven door middel van een sterrensysteem. De laatste twee onderdelen zijn ook mobiel te gebruiken via de bijbehorende mobiele website of de *Laagland*-app voor Android en iPhone. Dit biedt de leerling de mogelijkheid ook buiten school zonder het boek bij de hand, snel begrippen op te zoeken of te oefenen en de Leestips te raadplegen. De leerlingensite is uiteraard ook voor docenten toegankelijk: rechtstreeks via www.laaglandlezer.nl of via de docentensite. U kunt bijvoorbeeld bij de Leestips zien welke boeken leerlingen het meest waarderen.

Op de docentensite staan ook deze Handleiding, de Uitwerkingen van de opgaven in de Verwerkingsboeken, de Toetsen en een Tekstenbank. De Tekstenbank bevat teksten met opdrachten en antwoorden, waarmee de teksten uit het verwerkingsboek kunnen worden vervangen of aangevuld. Het aanbod in de Tekstenbank wordt zes keer per jaar geactualiseerd door middel van een online lesbrief met zowel voor havo als voor vwo een nieuwe, actuele tekst met opdrachten, die ook wordt toegevoegd aan de Tekstenbank. U kunt zich op deze Tekstenbank en bijbehorende lesbrieven abonneren.

Op het docentendeel van de site wordt verder de rubriek 'Literaire agenda' aangeboden, met literaire evenementen en gebeurtenissen. Deze rubriek wordt maandelijks aangevuld.

Een koppeling naar Digibordbij maakt deel uit van de docentensite. Digibordbij biedt een digitale versie van de boeken, met daarin opgenomen filmpjes, audiofragmenten, links en ander materiaal voor het digitale schoolbord waarmee de lesstof kan worden verlevendigd en geïllustreerd. Daarnaast kan Digibordbij worden ingezet voor tekstbehandeling: het bevat alle teksten uit de boeken, met de mogelijkheid om in te zoomen, onderstrepen enzovoort. Bovendien bevat Digibordbij een ingevulde versie van de Verwerkingsboeken, waarin alle uitwerkingen zijn opgenomen.

Ten slotte biedt de docentensite de mogelijkheid deel te nemen aan de community van *Laagland, literatuur & lezer*. Op die manier kunt u ervaringen, tips en lesmateriaal uitwisselen.

1.2.2 Overzicht onderdelen *Laagland, literatuur & lezer*

Laagland, literatuur & lezer havo	Laagland, literatuur & lezer vwo	Productvorm
Theorieboek havo	Theorieboek vwo	Folio
Verwerkingsboek havo	Verwerkingsboek havo	Folio
Handleiding		Online (docentensite), printbaar
Uitwerkingen havo	Uitwerkingen vwo	Online (docentensite), printbaar en bewerkbaar
Toetsen havo	Toetsen vwo	Online (docentensite), printbaar en bewerkbaar
Tekstenbank havo	Tekstenbank vwo	Online (docentensite), printbaar en bewerkbaar
Digibordbij havo	Digibordbij vwo	Online (via docentensite)
<i>Laagland</i> Praktisch havo	<i>Laagland</i> Praktisch vwo	Online (leerlingensite), printbaar en bewerkbaar
Leestips havo	Leestips vwo	Online (leerlingensite en docentensite), mobiele site of app
Begrippenlijst havo	Begrippenlijst vwo	Online (leerlingensite), mobiele site of app

1.3 Samenstelling van *Laagland, literatuur & lezer*

1.3.1 Theorieboek

Het Theorieboek vormt het hart van *Laagland, literatuur & lezer*. Het is bedoeld als studieboek en naslagwerk. Het kan door de leerling zelfstandig worden bestudeerd, ofschoon behandeling van bepaalde moeilijke onderdelen door u wenselijk blijft. Het Theorieboek is zodanig opgezet dat het toegankelijk én leerbaar voor de leerling is. De vaste structuur van het Theorieboek en diverse visuele elementen in het boek ondersteunen hierbij. Zo kan de leerling aan elke paginaspread meteen zien wat voor hem interessant is en wat hij eventueel moet leren. De stof is uiteraard ook benaderbaar vanuit de Inhoudsopgave voor in het boek en vanuit het uitgebreide Trefwoordenregister achterin.

Laagland, literatuur & lezer is opgezet in cursussen. Het Theorieboek is bijgevolg opgezet in cursussen (12 havo, 15 vwo) en ingedeeld in een deel 'Literaire theorie' (7 cursussen) en een deel 'Literatuurgeschiedenis' (5 cursussen havo, 8 cursussen vwo). De cursussen vormen afgeronde gehelen en u kunt zelf de volgorde van behandeling kiezen en/of cursussen overslaan.

In het deel 'Literaire theorie' komen theoretische begrippen en achtergrondinformatie met betrekking tot de interacties tussen literatuur en lezer, de verhaalanalyse, literair taalgebruik, het lezen van poëzie, toneel en film en de literatuuropvattingen in de context van de maatschappij aan de orde. Het deel 'Literatuurgeschiedenis' is volledig gericht op een behandeling van de literatuurgeschiedenis van middeleeuwen tot heden.

Vanzelfsprekend zijn er tussen de havo- en de vwo-editie inhoudelijke, maar ook didactische verschillen.

Centraal in elke cursus staan teksten en tekstfragmenten, bedoeld ter inleiding of ter toelichting van de theorie. In de eerste plaats hebben deze teksten en tekstfragmenten overigens een didactisch doel: de leerling in aanraking laten komen met een variëteit aan literatuur.

In hoofdstuk 2 gaan we op al deze aspecten dieper in.

1.3.2 Verwerkingsboek

Het Verwerkingsboek is onmisbaar voor de docent die structureel aandacht wil besteden aan een actieve verwerking door de leerlingen van de stof die in het Theorieboek wordt behandeld. Ook het Verwerkingsboek is in cursussen opgezet, die één op één aansluiten bij de cursussen in het Theorieboek. Ook het Verwerkingsboek bestaat dus uit een deel 'Literaire theorie' (7 cursussen) en een deel 'Literatuurgeschiedenis' (5 cursussen havo, 8 cursussen vwo).

Het Verwerkingsboek bestaat uit teksten en tekstfragmenten met vragen en opdrachten. Ook dit boek kan de leerling zelfstandig doorwerken, zeker als gebruik gemaakt wordt van de Uitwerkingen (zie hieronder).

Het Verwerkingsboek dient dus zowel voor de verwerking van theorie en literatuurgeschiedenis als voor de uitbreiding van de kennismaking van leerlingen met literaire teksten en tekstfragmenten.

Meer over de didactische structuur van het Verwerkingsboek in hoofdstuk 2.

1.3.3 Uitwerkingen

De Uitwerkingen zijn digitaal beschikbaar, maar kunnen vanaf de docentensite gedownload worden. De Uitwerkingen zijn printbaar en kunnen worden bewerkt. Ook kunnen de Uitwerkingen voor klassikale verwerking in de Digibordbij worden gepresenteerd.

De Uitwerkingen, geordend per cursus, bevatten de uitgeschreven antwoorden van de opdrachten in het Verwerkingsboek. Ze zijn bedoeld voor de leerling, die deze zelfstandig kan doornemen.

1.3.4 Toetsen

Bij iedere cursus biedt *Laagland, literatuur & lezer* een toets. De Toetsen zijn summatief en sluiten een cursus af. Ze meten de mate waarin de leerling de behandelde stof in de desbetreffende cursus beheerst.

De Toetsen bestaan uit een A- en een B-versie in pdf zowel als Word en kunnen worden gedownload en geprint. Ze zijn alleen door de docent bereikbaar via de docentensite.

Meer over toetsing en de opzet van de Toetsen bij *Laagland, literatuur & lezer* in hoofdstuk 5.

1.3.5 Tekstenbank

De Tekstenbank bestaat uit extra teksten en tekstfragmenten met vragen en opdrachten in pdf zowel als Word, die vanaf de docentensite gedownload kunnen worden. U kunt deze teksten met opdrachten printen en bewerken. In de Tekstenbank zijn bij iedere cursus, zowel bij de havo- als de vwo-editie, extra teksten opgenomen die u naar eigen inzicht kunt gebruiken ter verwerking van de stof uit het Theorieboek. De teksten kunnen bijvoorbeeld worden gebruikt als aanvulling (verrijking/verdieping) op het Verwerkingsboek, of ter vervanging van opdrachten in het Verwerkingsboek. U kunt, kortom, zo een eigen arrangement samenstellen.

1.3.6 Digibordbij

Digibordbij is een applicatie voor het digitale schoolbord met online te benaderen aanvullende, verdiepende audiovisuele informatie en documentatie bij het Theorieboek. Digibordbij biedt u de unieke mogelijkheid de stof van *Laagland, literatuur & lezer* interactief met de leerlingen te behandelen.

De basis van Digibordbij is een doorbladerbare pdf van het Theorieboek en het Verwerkingsboek. Doel van Digibordbij bij *Laagland, literatuur & lezer* is het verlevendigen, illustreren en verdiepen van de leerstof met behulp van digitaal materiaal: audio, video, links enzovoort. De bediening, door u, is intuïtief en eenvoudig; er is geen speciale ict-kennis of -vaardigheid voor nodig.

Via Digibordbij kunt u ook de Uitwerkingen van de opdrachten uit het Verwerkingsboek (of uit de Tekstenbank) direct op het digitale schoolbord presenteren. Dit kan nuttig zijn bij een interactieve klassikale bespreking van opdrachten en kan bovendien tijdsbesparend werken.

1.3.7 Laagland Praktisch

Laagland Praktisch bestaat uit werkwijzers en praktische aanwijzingen die de leerling kan gebruiken bij het verwerken van zijn leeservaringen en bij diverse opdrachten uit het Verwerkingsboek. Dit onderdeel is bereikbaar via de leerlingensite. De werkwijzers kunnen worden gedownload en zijn printbaar en bewerkbaar.

Laagland Praktisch bestaat uit de volgende werkwijzers:

- Balansverslag
- Beschouwing
- Betoog
- Kijkverslag toneel of film
- Leesautobiografie
- Leesverslag dichtbundel
- Leesverslag verhaal of roman
- Literatuurwerkstuk
- Omgaan met achtergrondmateriaal
- Recensie

1.3.8 Leestips

De korte boekbeschrijvingen uit het onderdeel 'Lezen voor de lijst' in het Theorieboek én aanvullende korte boekbeschrijvingen zijn ook online als Leestips beschikbaar. De leerling vindt deze Leestips online op de leerlingensite. U kunt daarnaar doorlinken via de docentensite. Leerlingen kunnen de Leestips ook via de mobiele site of als app benaderen.

De online Leestips zijn bedoeld om de leerling snel, overal en altijd op weg te helpen bij het kiezen van een boek, bijvoorbeeld voor zijn leeslijst, en bij het beoordelen van gelezen werken. De Leestips zijn op verschillende manieren doorzoekbaar, onder andere op auteur, genre, periode enzovoort. Deze Leestips worden maandelijks aangevuld met een aantal nieuw verschenen werken én met oudere boeken die zich uitstekend lenen voor het lezen voor de lijst. Daarbij wordt zo veel mogelijk aangesloten bij de interessewereld van de leerling, onder andere door bij het maken van een nieuwe selectie het laten meewegen van leerlingwaarderingen van eerdere Leestips.

1.3.9 Begrippenlijst

De literaire en literair-historische begrippen uit het Theorieboek, die daar in context worden behandeld, zijn in 'kale' vorm ook online beschikbaar. Evenals bij de Leestips vindt de leerling de begrippen op de leerlingensite, of op de mobiele site en als app. Deze presentatievorm is bedoeld om begrippen snel op te kunnen zoeken of te leren zonder dat daarvoor het boek nodig is. De begrippen zijn onder andere sorteerbaar op cursus en tijdvak.

2   **Uitgangspunten en doelstellingen van *Laagland, literatuur & lezer***

2.1   **Algemene uitgangspunten**

Tussen 2004, waarin de tweede editie *Laagland* verscheen, en 2011 is er veel veranderd in het onderwijs.

Op inhoudelijk vlak werd het examenprogramma havo/vwo in 2007 gewijzigd, wat een globale beschrijving opleverde. Bij die wijziging kreeg literatuurgeschiedenis ook in havo een plaats en verdween het leesdossier, feitelijk al veel langer niet meer verplicht, definitief uit het examenprogramma.

De bekostiging van leermiddelen veranderde in 2008 doordat de overheid voortaan het budget hiervoor aan de scholen in de lumpsum beschikbaar stelde.

En ten slotte veranderde de maatschappelijke omgeving door de enorme vlucht van de ict, die ook in het onderwijs is doorgedrongen. Internet en het digitale schoolbord zijn niet meer weg te denken uit de scholen, mobiele technologie niet meer uit het leven van leerlingen.

Uit marktonderzoek in 2010 bleek dan ook dat er grote vraag van docenten Nederlands naar een nieuwe *Laagland* bestond. Er kwam naar voren dat docenten behoefte hadden aan flexibel, actueel en voor leerlingen aansprekend materiaal voor literatuur. De meerderheid wilde kunnen beschikken over een vaste theoretische basis in een leerbare opzet met daarnaast een veelheid van aansprekende literaire teksten en tekstfragmenten om leerlingen te stimuleren te (blijven) lezen. Begrijpelijkerwijs werd de editie uit 2004 door docenten als verouderd ervaren.

Deze algemene uitgangspunten hebben geleid tot de ontwikkeling van *Laagland, literatuur & lezer*. Hieronder gaan we eerst in op de inhoudelijke en didactische uitgangspunten en vervolgens op de doelstellingen van *Laagland, literatuur & lezer*.

2.2   **Inhoudelijke en didactische uitgangspunten**

De volgende inhoudelijke en didactische uitgangspunten hebben ten grondslag gelegen aan de ontwikkeling van *Laagland, literatuur & lezer*.

1. Aansluiting bij de eisen van het examenprogramma (schoolexamen, domein E Literatuur). Daarnaast afstemming op de referentieniveaus Nederlandse taal van het Referentiekader (commissie Meijerink).
2. Aansluiting in de literatuurgeschiedenis bij de historische tijdvakken (commissie De Rooy) en de Canon van Nederland (commissie Van Oostrom).
3. Systematische behandeling van de literatuurgeschiedenis.
4. Aansluiting bij recente vakontwikkelingen en literatuurwetenschappelijke inzichten.
5. Ontwikkeling en stimuleren van de leesmotivatie van de leerling.
6. Leerlinggerichte benadering van theorie en literatuurgeschiedenis: de leerling als lezer staat centraal.
7. Aansluiting bij de interessewereld van leerlingen, aansprekende opzet en vormgeving van het Theorieboek.
8. Tekstkeuze: groot en gevarieerd aanbod van literaire teksten.
9. Ondersteuning van de leerling bij het lezen voor de boekenlijst.
10. Overzichtelijke en leerbare structuur van het Theorieboek.
11. Toepassing van andere vaardigheden die bij het vak Nederlands worden geleerd (in het Verwerkingsboek).
12. Inhoudelijke en didactische verschillen tussen de havo- en de vwo-editie.

In paragraaf 2.4, 2.5 en 2.6 werken we deze uitgangspunten verder uit.

2.3 Doelstellingen

De centrale doelstelling van *Laagland, literatuur & lezer* is het motiveren van leerlingen in havo/vwo Nederlandse literatuur te lezen en te begrijpen, waarbij leerlingen deze kennis en ervaring allereerst voor een succesvol schoolexamen Literatuur gebruiken en uiteindelijk meenemen in hun verdere leven. Begrijpen moet breed worden verstaan. Het gaat om het begrijpen van de literaire tekst op zich en in context, en om de interactie van de tekst met de leerling als lezer, maar ook om het begrijpen van de waarde die een literaire tekst voor de eigen normen en waarden kan hebben. Het ideaal is dat we met *Laagland, literatuur & lezer* leerlingen weten te enthousiasmeren voor het lezen van literatuur.

Twee andere doelstellingen van *Laagland, literatuur & lezer* zijn gericht op het gebruiksgemak voor u als docent.

Ten eerste biedt *Laagland, literatuur & lezer* behalve boeken allerlei ict (zie hoofdstuk 1), waarmee u kunt flexibiliseren en aansprekend literatuuronderwijs kan geven. Ook kunt u hiermee inspelen op de actualiteit. Zo kunt u met de ict van Digibord bij voor het digitale schoolbord de theorie verlevendigen, verdiepen en laten aansluiten bij de actualiteit. De ict voor de leerlingen komt tegemoet aan de praktijk van de mobiele technologie.

Ten tweede is *Laagland, literatuur & lezer* zodanig samengesteld dat u in grote mate uw eigen arrangement en eigen tekst- en opdrachtkeuzes kunt bepalen. Dit wordt ook door de opzet in cursussen en de structuur gefaciliteerd.

2.4 Didactische structuur

2.4.1 Opzet in cursussen

Kern van de didactische structuur van *Laagland, literatuur & lezer* is de indeling van de stof in cursussen. Wij definiëren een cursus als een autonome leerstofeenheid die in de tijd is geplaatst met een begin en een einde. Binnen een cursus wordt één programmaonderdeel of onderwerp aangeboden, dat overigens vaak wel uitgesplitst is over korte hoofdstukken. Een cursus vormt dus een compleet, afgerond geheel.

Een cursus wordt in principe gedurende een bepaalde periode van de beschikbare lestijd voor literatuur aaneengesloten behandeld. Cursussen zijn inhoudelijk niet uitwisselbaar, maar programmatisch wel. U kunt een cursus overslaan zonder dat dit consequenties heeft voor de leerstofopbouw. Ook kunt u ervoor kiezen de cursussen in een geheel andere, willekeurige volgorde dan die van het boek te behandelen.

Deze opzet van *Laagland, literatuur & lezer* in cursussen sluit volgens ons het beste aan bij de behoefte van docenten aan flexibiliteit en variatie.

De opzet in cursussen biedt u het voordeel dat u uw eigen keuzes kunt maken, de methode kan inpassen in uw eigen onderwijsprogramma en dat u uw eigen voorkeuren kan volgen. Dit laatste zal vooral het geval zijn bij de behandeling van de literatuurgeschiedenis.

Voor de leerling heeft deze opzet het grote voordeel dat hij de stof cursus voor cursus beter kan overzien, wat trouwens ook de leerbaarheid van de theorie gemakkelijker maakt.

Dit alles zorgt ervoor dat *Laagland, literatuur & lezer* geschikt is voor elke docent, elke school en elke vorm van onderwijs of les- en roosterindeling.

Iedere cursus staat op zichzelf. Er is geen onderlinge relatie tussen de cursussen. Dit betekent bijvoorbeeld dat cursus 9 'Literatuur in de zestiende en zeventiende eeuw' in de vwo-editie zodanig is opgezet dat deze door leerlingen ook zonder voorkennis van de Middelnederlandse literatuur of kennis van de middeleeuwse geschiedenis is te begrijpen.

Er komen in de cursussen geen verwijzingen naar stof uit andere cursussen voor, omdat het zou kunnen dat de stof uit een andere cursus niet behandeld is.

Ook zullen bepaalde begrippen die misschien in een andere cursus zijn uitgelegd, kort opnieuw worden toegelicht. In de ene cursus worden begrippen en concepten die in de andere cursus voorkomen, niet bekend verondersteld.

De cursussen verschillen van elkaar qua omvang, afhankelijk van het onderwerp. De ene cursus is omvangrijker dan de andere en zal ook meer lestijd dan de andere nodig hebben.

De belangrijkste consequentie van deze opzet in cursussen is dat er in de behandeling en verwerking van de theorie, literatuurgeschiedenis, teksten en tekstfragmenten geen leerlijn in *Laagland, literatuur & lezer* is aangebracht. Er bestaat dus geen concentrische herhaling van leerstof en vaardigheden en ook is er geen opbouw in moeilijkheidsgraad tussen de cursussen onderling.

2.4.2 De opbouw van een cursus in het Theorieboek

Voor de behandeling van een cursus is het voor de docent en de leerling praktisch dat iedere cursus dezelfde vaste opbouw kent. Ook bevordert een vaste opbouw de leerbaarheid van de stof.

In het deel 'Literaire theorie' (7 cursussen) van het Theorieboek heeft elke cursus de volgende vaste opbouw:

- Een literaire tekst. Deze begintekst moet de aandacht van de leerling trekken en vormt een praktische toelichting bij de theorie.
- De 'Oriëntatie', waarin kort wordt beschreven waar de cursus over gaat.
- Twee of meer hoofdstukken, meestal in enkele paragrafen onderverdeeld.

In het deel 'Literatuurgeschiedenis' (5 cursussen havo, 8 vwo) van het Theorieboek heeft elke cursus de volgende vaste opbouw:

- Een literaire tekst. Evenals in het deel Literaire theorie dient deze begintekst de aandacht van de leerling te trekken. Ook vormt de tekst een exemplarisch voorbeeld van de literatuur uit een bepaalde periode van de literatuurgeschiedenis.
- De 'Oriëntatie' met een korte beschrijving van waar de cursus over gaat.
- De 'Tijdbalk'. Deze kan als snelle introductie op een cursus dienen, maar ook als samenvatting die na het behandelen van de cursus door de leerlingen bestudeerd wordt, bijvoorbeeld als voorbereiding op een toets. We bevelen aan dat u de leerlingen wijst op de functie hiervan.
- Het hoofdstuk 'Historische context', onderverdeeld in paragrafen. In dit hoofdstuk worden politieke en sociaal-economische ontwikkelingen beschreven.
- Het hoofdstuk 'Culturele context', eveneens onderverdeeld in paragrafen. Hierin worden wetenschappelijke, filosofische en culturele ontwikkelingen beschreven. Een belangrijk deel hiervan bestaat uit de behandeling van ontwikkelingen in de beeldende kunst en de muziek. Ook culturele stromingen komen in dit hoofdstuk aan de orde.
- Het hoofdstuk 'Literaire ontwikkelingen'. Hierin staat de feitelijke literatuurgeschiedenis centraal. De literaire ontwikkelingen worden eerst benaderd vanuit het perspectief van schrijver en publiek of maatschappij. Vervolgens gaan we in op literaire stromingen, dominante genres, literaire auteurs en werken.
- Het onderdeel 'Lezen voor de lijst' sluit een cursus af. Hierin worden, alfabetisch geordend, korte boekbeschrijvingen gepresenteerd van literaire werken die voor de leerlingen geschikt zijn om te lezen.

In het Theorieboek zijn in de opzet van de cursussen nog meer inhoudelijke en didactische elementen te onderscheiden. Hierop gaan we in paragraaf 2.5 in. Op de verschillen tussen de havo- en de vwo-editie gaan we in paragraaf 2.6 in.

2.4.3 De opbouw van een cursus in het Verwerkingsboek

De verwerking van de theorie en de uitbreiding van de kennismaking van leerlingen met literaire teksten vinden plaats in het Verwerkingsboek. Hoewel dit boek een optioneel onderdeel van het arrangement van *Laagland, literatuur & lezer* is, bevelen wij het gebruik ervan aan om de leerlingen in ieder geval in aanraking met veel verschillende teksten te brengen. Uit het rijke aanbod van teksten kunt u per cursus natuurlijk alsnog keuzes maken. Ook de cursussen in het Verwerkingsboek volgen geen methodische leerlijn. Verder kunt u teksten en opdrachten toevoegen of vervangen, bijvoorbeeld door een selectie uit de Tekstenbank.

In het Verwerkingsboek moeten leerlingen in één oogopslag kunnen zien welke vragen/opdrachten moeten worden gemaakt en welke teksten gelezen. Werkvormen zijn vrij en worden niet zichtbaar gemaakt of aangegeven. U kunt hier naar eigen inzicht handelen.

Elke cursus in het Verwerkingsboek (12 havo, 15 vwo) heeft de volgende vaste opbouw:

- Een overzicht van de teksten en tekstfragmenten die in de cursus in het Verwerkingsboek worden gebruikt.
- 'A Leeropdrachten'. Dit onderdeel biedt uitsluitend 'kale' vragen over de theorie die erop gericht zijn te toetsen of de leerling de theorie heeft begrepen. De leeropdrachten kunnen door de leerlingen zelfstandig worden doorgewerkt, maar ze kunnen ook dienen als korte schriftelijke of mondelinge overhoring.

- 'B Leesopdrachten'. Deel B vormt de kern van de opdrachten in het Verwerkingsboek. Hierin worden teksten met vragen en opdrachten aangeboden. De theorie dient in deze opdrachten door de leerlingen op een actieve, lerende manier te worden verwerkt c.q. toegepast.
- 'C Eindopdrachten'. Dit deel bestaat uit grotere, vrijere opdrachten zonder tekstmateriaal, ter keuze aan de leerling (of docent). De eindopdrachten zijn bij uitstek geschikt voor creatieve verwerking en lenen zich ook voor groepswork of eventueel zelfs als opstap naar een literair werkstuk. De werkwijzers 'Beschouwing', 'Betoog', 'Omgaan met achtergrondmateriaal' en 'Recensie' uit *Laagland Praktisch* kunnen de leerling hierbij goed van pas komen. Het is aan te bevelen dat u de leerlingen hierop wijst. Met name bij deze opdrachten, maar ook bij sommige opdrachten in onderdeel B, worden de taalvaardigheden toegepast die bij Nederlands gevraagd worden.

2.5 Uitwerking van de inhoudelijke en didactische uitgangspunten

2.5.1 Aansluiting examenprogramma

In het examenprogramma Nederlands voor havo/vwo worden de eisen voor literatuur beschreven in domein E Literatuur, eindtermen 7, 8 en 9.¹

Subdomein E1: Literaire ontwikkeling
7. De kandidaat kan beargumenteerd verslag uitbrengen van zijn leeservaringen met een aantal door hem geselecteerde literaire werken. * Minimum aantal havo 8; minimum aantal vwo 12 waarvan minimaal 3 vóór 1880. * De werken zijn oorspronkelijk geschreven in de Nederlandse taal.
Subdomein E2: Literaire begrippen
8. De kandidaat kan literaire tekstsoorten herkennen en onderscheiden, en literaire begrippen hanteren in de interpretatie van literaire teksten.
Subdomein E3: Literatuurgeschiedenis
9. De kandidaat kan een overzicht geven van de hoofdlijnen van de literatuurgeschiedenis, en de gelezen literaire werken plaatsen in dit historisch perspectief.

Bovenstaande eindtermen zijn vanaf 2007 van kracht. Hieronder gaan we in op hoe wij ze in *Laagland, literatuur & lezer* hebben verwerkt. Verder verwijzen we naar het aparte hoofdstuk 4 over de referentieniveaus van het Referentiekader.

Subdomein E1: Literaire ontwikkeling

In eindterm 7 gaat het om de kernwoorden "beargumenteerd", "zijn leeservaringen" en "door hem geselecteerde literaire werken". Alleen aan dit laatste worden twee kaderstellende eisen gesteld.

Vooraf achter het kernwoord "beargumenteerd" schuilt een hele wereld.

In *Laagland, literatuur & lezer* brengen we de leerlingen direct en veelvuldig in aanraking met literaire teksten. De variëteit van het tekstmateriaal in *Laagland, literatuur & lezer* is groot, omdat een leerling zijn literaire voorkeur moet ontwikkelen om keuzes te kunnen maken voor zijn leeservaringen met de boekenlijst (8 werken havo, 12 vwo). Tegelijkertijd moet hij achtergrondkennis opdoen om zijn leeservaringen zinvol te kunnen plaatsen, ofwel daarvan beargumenteerd verslag te kunnen doen. In het Theorieboek van *Laagland, literatuur & lezer* brengen we de veelheid van teksten steeds in verband met die achtergrond en met de interactie tussen literair werk en de leerling als lezer. Ook in de opdrachten bij de teksten in het Verwerkingsboek gebeurt dit. Om de leerling te helpen bij de keuze van zijn boekenlijst voor het schoolexamen bieden we in het Theorieboek korte boekbeschrijvingen aan in het onderdeel 'Lezen voor de lijst', en aanvullend in de 'Leestips' via de site of mobiele telefoon.

Daarnaast moet de leerling bij het uitbrengen van zijn verslag kunnen beschikken over hulpmiddelen. Hiervoor zijn de werkwijzers 'Balansverslag', 'Leesautobiografie', 'Leesverslag dichtbundel', 'Leesverslag verhaal of roman' en 'Omgaan met achtergrondmateriaal' in *Laagland Praktisch* geschikt. Wij bevelen u aan de leerling hier op te wijzen, ook al noemen we het nut van *Laagland Praktisch* in het voorwoord aan de leerling in het Theorieboek ('Hoe je met dit boek kunt werken').

¹ Bron: *Syllabus Nederlands 2011*. Publicatie CvE. Utrecht 2009, bijgesteld 2011.

Laagland, literatuur & lezer besteedt geen systematische aandacht aan het leesdossier. Dit is een welbewuste trendbreuk met de voorgaande edities van *Laagland*. Omdat het aanleggen en opbouwen van een leesdossier geen rol meer speelt in het examenprogramma en volgens ons ook nauwelijks nog in het huidige literatuuronderwijs, waar het misschien zelfs een negatieve bijgedachte aan het studiehuis oproept of een pijnlijke herinnering aan het vrijwel verdwenen vakoverstijgende literatuuronderwijs, hebben we hierover ook geen werkwijzer in *Laagland* Praktisch opgenomen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat u niet vrij bent een (vorm van) leesdossier in uw literatuuronderwijs op te nemen. Die ruimte laat eindterm 7 gewoon toe. Wie behoefte heeft aan voorbeelden van een leesdossier, kan deze op internet vinden.

Subdomein E2: Literaire begrippen

In eindterm 8 gaat het om de kernwoorden “tekstsoorten herkennen en onderscheiden”, “literaire begrippen hanteren” en “interpretatie”.

Het laatste kernwoord, “interpretatie”, is problematisch. Wat moeten we daaronder verstaan? Er worden in deze eindterm geen kwalitatieve eisen gesteld. Dat betekent volgens ons dat “interpretatie” ruim geïnterpreteerd mag worden.

In *Laagland, literatuur & lezer* vragen wij niet dat de leerling zijn literaire teksten of de aangeboden literaire teksten in het Verwerkingsboek analytisch gaat interpreteren. Het gaat niet om *close-reading* of een wetenschappelijke benadering van literaire teksten. Dat zou contraproductief kunnen werken. Wel vragen wij regelmatig naar een beargumenteerde uitleg, ook een vorm van interpretatie dus. Om te kunnen interpreteren, dat wil zeggen een eigen beargumenteerde uitleg te kunnen geven, heeft de leerling een literair begrippenapparaat nodig (“literaire begrippen hanteren”). Dit wordt aangeboden in het Theorieboek in het deel ‘Literaire theorie’ in de cursussen 1, 2 (verhaalanalyse), 3 en 4 (poëzieanalyse).

In het deel ‘Literaire theorie’ besteden wij in *Laagland, literatuur & lezer* uitgebreid aandacht aan de kennis van literaire begrippen. De benadering die we in *Laagland, literatuur & lezer* voorstaan is die van de functie en het effect van literaire teksten op de lezer en de interacties tussen tekst en lezer vanuit de lezer. Welk effect ervaart de leerling bij het lezen van literaire teksten? De benadering gaat dus niet uit van de schrijver die bewust of onbewust met bepaalde intenties een literair werk heeft geschreven. Wij spreken met name in het deel ‘Literaire theorie’ de leerling zichtbaar aan. Dus niet de schrijver legt verbanden, maar de leerling als lezer. Kennis van literaire begrippen wordt via die aanpak met aansprekende voorbeelden aangeleerd. Of een leerling deze theoretische kennis vervolgens daadwerkelijk kan toepassen (“hanteren”), is een tweede. Hiervoor zal de leerling actief met literaire teksten aan de gang moeten, bijvoorbeeld door middel van het Verwerkingsboek van *Laagland, literatuur & lezer*.

Tot slot is in eindterm 8 onduidelijk om welke tekstsoorten het zou gaan. In *Laagland, literatuur & lezer* passeren diverse tekstsoorten (genres) de revue. We hebben ervoor gekozen geen aparte cursus genreleer aan te bieden, eenvoudigweg omdat volgens ons een op zichzelf staande behandeling van tekstsoorten niet zinvol is. Tekstsoorten zijn ontstaan in de loop van de literatuurgeschiedenis en hebben een functie in een literaire context. Daarom zijn de tekstsoorten die we in het Theorieboek van *Laagland, literatuur & lezer* behandelen, geïntegreerd in de cursussen.

Subdomein E3: Literatuurgeschiedenis

Tot slot eindterm 9. Hierin gaat het om een “overzicht [kunnen] geven” van de “hoofdpijnen van de literatuurgeschiedenis” en het “plaatsen van literaire werken” in “historisch perspectief”. In deze eindterm is onduidelijk wat met “hoofdpijnen” wordt bedoeld. Wij hebben dit in *Laagland, literatuur & lezer* als volgt opgevat.

In het Theorieboek havo zowel als vwo heeft literatuurgeschiedenis een aparte plaats gekregen en behandelen we dit onderdeel systematisch. We beperken ons – vanzelfsprekend – tot wat volgens ons relevant is voor havo- en vwo-leerlingen, maar de hoofdpijnen in het Theorieboek havo worden in *Laagland, literatuur & lezer* minder uitgebreid en minder diepgravend behandeld dan in het Theorieboek vwo. In havo besteden we in 5 cursussen, in vwo in 8 cursussen aandacht aan literatuurgeschiedenis. De kern van de hoofdpijnen en de benadering van de literatuurgeschiedenis zijn in beide edities wel hetzelfde. Meer hierover in paragraaf 2.5.2 en 2.5.3.

2.5.2 Aansluiting bij de historische tijdvakken en de Canon Toen en Nu

Voor veel leerlingen, zeker de leerlingen die geen geschiedenis in hun profiel hebben, zijn historisch begrip en besef lastig te vormen, terwijl dit voor de kennis van de literatuurgeschiedenis wel van wezenlijk belang is.

Eén van de manieren om die kloof voor leerlingen te overbruggen, is de expliciete koppeling van de literatuurgeschiedenis in *Laagland, literatuur & lezer* met de indeling van de historische tijdvakken volgens de commissie De Rooy.² Voor de meeste leerlingen zal deze indeling, ook gehanteerd in de onderbouw bij het vak geschiedenis, herkenbaar zijn. Op inhoudelijk niveau wordt er in *Laagland, literatuur & lezer* met behulp van de tijdvakkenindeling een relatie aangebracht tussen de perioden van de literatuurgeschiedenis en de westerse geschiedenis.

In het Theorieboek van *Laagland, literatuur & lezer* volgen we in het deel 'Literatuurgeschiedenis' zoveel mogelijk deze tijdvakkenindeling. Alleen in het laatste tijdvak hebben we een verfijning aangebracht door deze voor havo in 2 cursussen (jaren vijftig en zestig; jaren zeventig tot heden) en voor vwo in 3 cursussen op te delen (jaren vijftig en zestig; jaren zeventig en tachtig; jaren negentig tot heden).

In het Theorieboek van *Laagland, literatuur & lezer* hebben we de tijdvakkenindeling per cursus van concrete historische gebeurtenissen, personen en literaire hoogtepunten voorzien in een overzichtelijke, geïllustreerde 'Tijdbalk' aan het begin van de cursussen 'Literatuurgeschiedenis'.

Verder brengen we in de 'Literatuurgeschiedenis' in *Laagland, literatuur & lezer* een koppeling met de Canon van Nederland aan, beter bekend als de Canon van Van Oostrom.³ Dit is een belangrijke vernieuwing ten opzichte van de vorige editie van *Laagland*. Deze canon is inhoudelijk en beschrijft 50 hoogtepunten (vensters) van de Nederlandse cultuur in historisch perspectief.

In *Laagland, literatuur & lezer* komen de meeste van deze 50 vensters aan de orde, namelijk wanneer ze voor de literatuurgeschiedenis die we behandelen relevant zijn. Aan het begin van een cursus in het deel 'Literatuurgeschiedenis' zijn ze in de 'Tijdbalk' direct herkenbaar aan de kleur paars (vwo) en roze (havo) waarin ze in het boek zijn afgedrukt.

Daarnaast komen in de 'Literatuurgeschiedenis' van *Laagland, literatuur & lezer* beschrijvende vensters van historische gebeurtenissen, feiten of personen voor. Deze staan in het Theorieboek apart geplaatst van de lopende tekst. Ze zijn geïnspireerd op de Canon van Van Oostrom. Ze geven een inhoudelijke verdieping van de stof uit een cursus en vormen als het ware steeds een snelle doorkijk ('venster') naar de historische lijn die in een cursus aan bod komt. Ook hebben ze een didactische functie: het dichter bij de (interessewereld van de) leerling halen van historische onderwerpen of personen uit de voor Nederland van belang zijnde geschiedenis.

2.5.3 Systematische behandeling literatuurgeschiedenis

De cursussen 'Literatuurgeschiedenis' in het Theorieboek van *Laagland, literatuur & lezer* zijn zodanig opgezet dat leerlingen kennis opdoen van de chronologie en de algemene kenmerken van de belangrijkste ontwikkelingen en perioden van de westerse geschiedenis en cultuur in het algemeen, en van de Nederlandstalige literatuur in het bijzonder. We besteden aandacht aan de historische context, de sociaal-economische ontwikkelingen, culturele, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen, en uiteraard literaire ontwikkelingen. Ook krijgt de leerling kennis van de belangrijkste veranderingen in de loop van de tijd met betrekking tot inhoud, vorm en functie van literaire werken. In het Theorieboek en met name in het Verwerkingsboek wordt de relatie tussen de historische kennis en verscheidene literaire teksten gelegd met behulp van een gevarieerd aanbod van teksten en tekstfragmenten. Zo oefent de leerling zich bij het plaatsen van literaire werken in historisch perspectief. Op basis van relevante tekstkenmerken is de leerling in staat gelezen literaire teksten in te delen in stromingen en perioden.

In het Theorieboek vwo ligt het zwaartepunt op de literatuurgeschiedenis. Ongeveer 2/3 van het Theorieboek vwo wordt besteed aan literatuurgeschiedenis (8 cursussen). Deze verhouding is ook een indicatie voor de hoeveelheid lestijd die u in vwo aan literatuurgeschiedenis zou kunnen wijden. Veel docenten besteden in vwo ook daadwerkelijk veel tijd aan literatuurgeschiedenis.

In het Theorieboek havo is de literatuurgeschiedenis minder zwaar aangezet ten opzichte van het deel 'Literaire theorie'. Hier is de verhouding ongeveer fiftyfifty.

² *Verleden, heden en toekomst; advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming.* (Onder voorzitterschap van Prof. Dr. P. de Rooy.) SLO. Enschede 2001.

³ *entoen.nu, de canon van Nederland; Rapport van de commissie ontwikkeling Nederlandse canon.* (Onder voorzitterschap van Prof. Dr. F.P. van Oostrom.) Den Haag 2006. (Website: <http://www.entoen.nu>)

De historische lijn, de culturele en de literaire lijn lopen in de literatuurgeschiedenis van *Laagland, literatuur & lezer* met elkaar samenhangend op. Wie goed naar het Theorieboek kijkt, zal opvallen dat ze een coherent geheel vormen. De rode draad is de steeds verdergaande ontwikkeling door de tijd van de burgerij en het individu naar uiteindelijk de vrije, individualistische multiculturele samenleving van Nederland.

Binnen de culturele lijn in *Laagland, literatuur & lezer* vormt ook de leerstof over de beeldende kunst in zekere zin een doorlopende leerlijn. Hierbij zijn de afbeeldingen van kunstwerken (merendeels schilderijen) meer dan ondersteunend alleen. In het Theorieboek besteden we uitgebreid aandacht aan de afbeeldingen van kunstwerken. Daarbij wijzen wij u erop dat de meeste van de afgebeelde schilderijen in een museum in Nederland te bekijken zijn. Zie hiervoor de beeldverantwoording achter in het Theorieboek.

Voor docenten die een cursus literatuurgeschiedenis willen combineren met een excursie of een museumbezoek, al of niet met collega's van een kunstvak of ckv, biedt *Laagland, literatuur & lezer* concrete aanknopingspunten.

2.5.4 Aansluiting bij recente vakontwikkelingen

Laagland, literatuur & lezer sluit aan bij recente vakontwikkelingen en wetenschappelijke inzichten. Dit komt vooral tot uiting in het deel 'Literaire theorie' van het Theorieboek. Zo zullen gebruikers van *Laagland* intussen bekend zijn met het begrip 'open plek'. In de verhaal- en poëzieanalyse en in de interactie tussen de leerling als lezer en de literaire tekst speelt dit begrip in *Laagland, literatuur & lezer* een sleutelrol (cursus 1). In *Laagland, literatuur & lezer* is geprobeerd bij de literaire theorie gebruik te maken van voor leerlingen hanteerbare begrippen uit bijvoorbeeld de narratologie. Ook in de literatuurgeschiedenis hebben wij waar mogelijk recente inzichten verwerkt.

2.5.5 Tekstkeuze; ontwikkelen en stimuleren van de leesmotivatie

Het ontwikkelen en stimuleren van de leesmotivatie bij leerlingen staat (naast het aanbrenge van historisch en literair besef) centraal in *Laagland, literatuur & lezer*. Dit zal voor docenten die met de vorige editie van *Laagland* hebben gewerkt, bekend terrein zijn. Ondanks de verzakelijking van het onderwijs en dus ook van het literatuuronderwijs, blijven wij het van groot belang vinden dat leerlingen zoveel mogelijk plezier beleven aan het lezen van literatuur. Goed literatuuronderwijs raakt aan de normen en waarden van leerlingen en kan hun blik op de wereld verruimen en nuanceren.

Met de tekstkeuze in *Laagland, literatuur & lezer* sluiten wij aan bij wat een havo- respectievelijk vwo-leerling qua interessewereld en gemiddelde leescompetentie (niveau) aankan. De tekstkeuze in beide edities van *Laagland, literatuur & lezer* is zeer gevarieerd, maar ook zeer verschillend. Er is geen opbouw in moeilijkheidsgraad, omdat de teksten één op één gekoppeld zijn aan de inhoud van een cursus.

Hoewel dit moeilijk objectief te bepalen is, geven zowel de referentieniveaus van de commissie Meijerink als de traditie in het literatuuronderwijs Nederlands het nodige houvast bij de tekstkeuze. Ook zijn er intussen websites die een soort indicatie van literair leesniveau geven die soms goed bruikbaar is gebleken bij de tekstkeuze.

Daarnaast is de tekstkeuze vaak een kwestie van persoonlijke inschatting en smaak van ons als lesmateriaalschrijvers van wat een leerling interessant vindt en aankan. Criteria zijn teksten die het in de praktijk 'niet goed doen' of die om een andere reden niet zo interessant of niet meer actueel zijn.

Het belangrijkste criterium bij de tekstkeuze in *Laagland, literatuur & lezer* is de geschiktheid van de tekst of het tekstfragment voor de leerling. De tekst of het tekstfragment moet boeiend, raadselachtig, spannend of ontroerend zijn. Leerlingen lezen ook graag over 'freaks' en bijzondere personages. Zowel bij de keuze van proza als van gedichten hebben we dit criterium als uitgangspunt genomen. De teksten moeten de leesmotivatie van de leerling ontwikkelen en stimuleren.

Verder hebben bij de tekstkeuze ook de volgende overwegingen een rol gespeeld.

- Er bestaat geen officiële canon van de Nederlandse literatuur. Daarom kon de literaire canon logischerwijs geen uitgangspunt van de tekstkeuze in *Laagland, literatuur & lezer* zijn. Wel hebben sommige literatuurhistorici zich gewaagd aan het opstellen van een canon. Het nadeel van een canon is dat de vrije literatuurkeuze wordt beperkt, het voordeel dat hij bij veel docenten herkend zal worden. Wij hebben in *Laagland, literatuur & lezer* een ongeschreven canon verweven. Zo zal geen docent Nederlands twijfelen aan de aanwezigheid van *Van den vos Reynaerde* of van auteurs als Bordewijk, Hermans, Mulisch, Abdollah, Grunberg – om maar enkelen te noemen.

- Een literair werk waarvan een tekst of tekstfragment in *Laagland, literatuur & lezer* is opgenomen moet voor een leerling relatief gemakkelijk verkrijgbaar zijn, dus aanwezig in een stad- of schoolbibliotheek of -mediatheek.

2.5.6 Leerlinggerichte benadering, aansluiting interessewereld leerlingen

Primair is *Laagland, literatuur & lezer* bedoeld voor leerlingen. Dit betekent bijvoorbeeld dat we de literatuurgeschiedenis in het Theorieboek niet vanuit encyclopedische uitgebreidheid behandelen, maar vanuit wat voor de leerling functioneel is. Leerlingen moeten de stof kunnen begrijpen en kunnen relateren aan hun eigen normen en waarden. Bovendien gaat het in *Laagland, literatuur & lezer* om de literatuur, niet om de compleetheid van historische gebeurtenissen en feiten.

Het Theorieboek, en ook het Verwerkingsboek, sluit zoveel mogelijk aan bij de interessewereld van leerlingen. De meeste leerlingen hebben in de onderbouw al uitgebreid kennisgemaakt met fictie. Tegelijkertijd is hun wereld over het algemeen geen boekenwereld.

In het Theorieboek zijn onder andere de volgende didactische elementen aangebracht met een ondersteunende functie:

- In het deel 'Literaire theorie' besteden we ook aandacht aan literatuur en film (cursus 6) en literatuur in relatie tot commercie (cursus 7). Dit zullen voor leerlingen interessante cursussen zijn.
- De literaire theorie in *Laagland, literatuur & lezer* mag niet ver van de leerling afstaand worden gepresenteerd. Dat zou er anders toe kunnen leiden dat de leerling dit (vaak moeilijke) onderdeel van de literatuurlessen niet leert begrijpen en toepassen. Daarom hebben wij in het Theorieboek voor een vaste benadering gekozen, steeds vanuit een basistekst, waarbij de literaire theorie met voorbeelden wordt toegelicht. Wij spreken in het deel 'Literaire theorie' de leerling zichtbaar aan: "jij als lezer".
- Bij de tekstkeuze gaan we zoveel mogelijk uit van literaire teksten die leerlingen om uiteenlopende redenen interessant of boeiend zullen vinden. Elke cursus in het Theorieboek begint met een literaire tekst om meteen de aandacht van de leerling te trekken. Als de leerling hierdoor geboeid wordt, zal hij gemotiveerder zijn om de cursus in te duiken.
- Elke cursus in het Theorieboek bevat apart geplaatste stukjes tekst, 'vensters' die een doorkijk geven. In het deel 'Literaire Theorie' gaan deze stukken over schrijvers en hun oeuvre, of over een literair werk, in het deel 'Literatuurgeschiedenis' over historische personen of gebeurtenissen, geplaatst in het perspectief van de Nederlandse (literatuur)geschiedenis.
- De literaire teksten en tekstfragmenten in het Theorieboek worden vaak als uitgangspunt en als voorbeeld gebruikt bij de theorie. Aparte stukken doorlopende tekst onder een kopje als 'Bij tekst 1' geven de leerling specifieke informatie over die tekst, waarmee hij de theorie beter kan begrijpen of laten aansluiten bij zijn eigen normen en waarden. Ook helpen deze stukken tekst de leesmotivatie van de leerling te bevorderen.
- Hetzelfde geldt voor de afbeeldingen van kunstwerken (beeldende kunst) in het deel 'Literatuurgeschiedenis'. Deze afbeeldingen zijn bedoeld als illustrerende toelichting bij de theorie, maar vormen op zichzelf ook een leerlijn door het Theorieboek (zie par. 2.5.3). De stukken tekst onder een kopje als 'Bij afbeelding 1' bieden uitgebreide, toelichtende informatie.
- Het Theorieboek is kleurrijk vormgegeven en fraai geïllustreerd zonder overdaad, altijd functioneel. De leerling moet niet de weg kwijtraken in het boek door de verscheidenheid van kleur en vorm, maar hij moet er wel door worden aangetrokken. De afbeeldingen van kunstwerken zijn bewust zo groot mogelijk afgedrukt; de leerling wordt hier mogelijk door aangetrokken en zal via de afbeelding dichter bij de literatuurgeschiedenis kunnen komen. Kleur wordt functioneel gebruikt; de 'vensters' in de cursussen vallen hierdoor meteen op en zijn meteen voor de leerling toegankelijk. De literaire teksten zijn op kleurrasters geplaatst.
- In het Theorieboek worden aan het eind van de cursussen in het deel 'Literatuurgeschiedenis' de leestips in 'Lezen voor de lijst' gepresenteerd. De titels worden summier beschreven en de beschrijvingen zijn primair bedoeld voor de leerling. Het voordeel hiervan is dat de leerling meer verleid wordt een betere keuze voor zijn boekenlijst te maken.

2.5.7 Overzichtelijke en leerbare structuur van het Theorieboek

Eén van de wensen van veel docenten was een overzichtelijk en leerbaar opgezet Theorieboek. Hierboven hebben we al tal van didactische elementen beschreven die de leerbaarheid van de stof ondersteunen. Daar kunnen we nog aan toevoegen dat in beide theorieboeken de gevisualiseerde 'Tijdbalk' in het deel 'Literatuurgeschiedenis' en de uitgebreide inhoudsopgave en het trefwoordenregister goede ingangen tot de leerstof zijn. De tijdbalk is zowel een schema als een samenvatting, die een belangrijke rol speelt bij het letterlijk op een rijtje zetten van de hoofdlijnen van historische gebeurtenissen en personen, schrijvers en literaire werken van een bepaald tijdvak. Wij bevelen u aan de leerlingen hierop te wijzen, evenals op het voorwoord 'Hoe je met dit boek kunt werken'.

Daarnaast hangt leerbaarheid samen met vormgeving. In het Theorieboek van *Laagland, literatuur & lezer* komt dit onder andere tot uitdrukking in het functionele kleurgebruik, de 'vensters', de beschrijvingen van bepaalde literaire teksten en afbeeldingen. Een subtiele, in panels herkende vorm is de gele markering van begrippen in het Theorieboek. Verder zijn de namen van auteurs en belangrijke historische personen, filosofen, wetenschappers en kunstenaars vetgedrukt in de lopende tekst. Wie een willekeurige pagina openslaat in het Theorieboek zal deze elementen onmiddellijk herkennen.

2.6 Opzet van de havo-editie

De havo-editie verschilt om didactische en inhoudelijke redenen van de vwo-editie.

2.6.1 Literatuurgeschiedenis havo

De verschillen in de examenprogramma's van havo en vwo en die tussen 3F en 4F in de referentieniveaus van Meijerink (zie hoofdstuk 4) hebben uiteraard tot verschillende inhoudelijke keuzes geleid. Zo is de literatuurgeschiedenis in *Laagland, literatuur & lezer* in het Theorieboek havo opgenomen, maar neemt die geen prominente plaats in zoals in de vwo-editie. Omvang en didactische opzet van de literatuurgeschiedenis verschillen.

Wat de omvang betreft ligt de nadruk in de havo-editie op de literatuurgeschiedenis na 1880. In principe hoeven leerlingen in havo geen boekenlijst samen te stellen met literaire werken die vóór 1880 zijn gepubliceerd. Om deze reden telt de havo-editie vijf cursussen literatuurgeschiedenis tegen acht in de vwo-editie. We behandelen de literatuurgeschiedenis in de havo-editie minder uitgebreid en minder diepgaand, waarbij de periode tot 1880 beperkt aan bod komt.

In didactisch opzicht kent de havo-editie evenals de vwo-editie de drieslag historische context, culturele context en literaire ontwikkelingen. De stof is beperkt tot de hoofdlijnen. En in de havo-editie doen we veel aan leespromotie.

In de havo-editie zijn de cursussen zo gegroepeerd dat de stofbehandeling logisch samenhangt en aansluit bij het examenprogramma en de wijze waarop de meeste scholen de literatuurgeschiedenis voor havisten behandelen. Elke cursus in het deel Literatuurgeschiedenis vertoont bovendien een licht thematische samenhang, bijvoorbeeld cursus 8 *Middeleeuwen t/m zeventiende eeuw* heeft als rode draad symboliek, en in cursus 10 *Interbellum* staan kunst en politiek centraal.

Het deel Literatuurgeschiedenis bestaat uit de volgende vijf cursussen:

- Cursus 8 *Middeleeuwen t/m zeventiende eeuw*
- Cursus 9 *Achttiende en negentiende eeuw*
- Cursus 10 *Interbellum*
- Cursus 11 *Jaren vijftig en zestig*
- Cursus 12 *Jaren zeventig tot heden*

De boekenlijst van de havo-leerlingen kan gemakkelijk worden samengesteld op basis van cursus 10, 11 en 12 en de bijbehorende leestips. Bij de cursussen 8 en 9 hebben we géén aparte leestips opgenomen, omdat het lezen van werken van vóór 1880 voor havisten niet relevant is.

2.6.2 Tekstkeuze havo

Het grootste verschil tussen de havo- en de vwo-editie van *Laagland, literatuur & lezer* komt in de tekstkeuze tot uiting. Dit betekent overigens niet dat havo-teksten minder 'literair' zijn dan vwo-teksten. Dat zou een verschil van literaire competentie veronderstellen tussen havo- en vwo-leerlingen waarvan wij ons afvragen of dat verschil wel (altijd) bestaat. Natuurlijk is er wel zoiets als een 'ongeschreven' literaire canon voor havo versus vwo.

Een belangrijk criterium van de tekstkeuze is dat de teksten leerlingen dienen aan te spreken op grond van thematiek, spanning, personages, bijzondere gebeurtenissen (zie paragraaf 2.5.5). Daar hebben we dan ook nadrukkelijk in gedifferentieerd. De tekstkeuze in de havo-editie wijkt volledig af van die in de vwo-editie. Ook bieden we structureel meer (kortere) teksten en tekstfragmenten aan.

In het deel 'Literatuurgeschiedenis' vinden we het van belang dat havo-leerlingen kennismaken met zoveel mogelijk teksten en tekstfragmenten, waar we in de vwo-editie vaker kiezen voor minder teksten, maar dan wel teksten met meer diepgang. De literatuurgeschiedenis is belangrijk, maar blijft voor havisten toch secundair.

2.6.3 Didactische en inhoudelijke verschillen

De havo-editie van *Laagland, literatuur & lezer* kent de volgende didactische en inhoudelijke verschillen ten opzichte van de vwo-editie.

- In tegenstelling tot elk fragment in het vwo-boek wordt elk fragment in het havo-boek kort ingeleid. Dit dwingt de leerling als het ware om eerst met het lezen van de tekst te beginnen. Deze aanpak sluit beter aan bij de inductieve werkwijze die de meeste havo-leerlingen als dominante leerstijl hebben.
- Bij het aanbieden van de leerstof in het havo-boek wordt de stof vaker schematisch voorgesteld. Hiermee wordt het leeswerk van theorie voor de havo-leerling verkort. Ook deze aanpak sluit aan bij de neiging van havisten zo snel mogelijk klaar met hun werk te willen zijn; de meesten van hen zijn immers praktischer ingesteld dan vwo-leerlingen. Het schematische komt onder andere tot uiting in: (beschrijvende) opsommingen; samenvattingen waar die functioneel zijn; de 'Tijdbalk'.
- Evenals in het vwo-boek speelt de 'Tijdbalk' een belangrijke rol in het deel 'Literatuurgeschiedenis'. Die in het havo-boek is echter beknopter van opzet dan in het vwo-boek. Consequentie is dat niet altijd alle vensters uit de Canon van Van Oostrom aan bod komen.
- In de opbouw van een cursus volgt een 'venster' altijd meteen na de 'Oriëntatie'. In het deel 'Literaire Theorie' staat het eerste venster altijd direct na de introductie en dus vóór de hoofdstuktekst. Dit venster heeft altijd een directe relatie met de gekozen basistekst. Op deze manier wordt de havo-leerling meer geactiveerd.
- Er zijn uiteraard ook verschillen in formulering en taalgebruik. In het havo-boek is het taalgebruik directer en concreter en zijn de zinnen vaak wat korter dan in het vwo-boek. Dit betekent niet dat de context is geminimaliseerd. Voor havo-leerlingen moet de context echter goed toegankelijk zijn, herkenbaar, niet-academisch, doelgericht en waar mogelijk en functioneel voorzien van een goed (sprekend) voorbeeld. Een stilistische manier om leerlinggericht naar havo-leerlingen te zijn, is het gebruik van korte, retorische vragen. Die activeren de leerling, of mobiliseren zijn voorkennis, en hebben het effect dat ze hem directer bij de stofinhoud betrekken.
- In het Theorieboek havo hebben we, waar dat functioneel is, in het deel 'Literaire theorie' samenvattingen opgenomen waarin de belangrijkste begrippen uit een paragraaf op een rijtje zijn gezet. Ze zijn herkenbaar aan kleur en lettertype. In de vwo-editie hebben we er bewust voor gekozen geen samenvattingen op te nemen, omdat van vwo-leerlingen verlangd mag worden dat zij zelf samenvattingen van de leerstof maken. Voor vwo-leerlingen moet er iets te leren zijn. Per slot van rekening is het samenvatten van theorie een gevraagde studievaardigheid in het wetenschappelijk (vervolg)onderwijs.
- Het regelmatig geven van voorbeelden verbetert de toegankelijkheid. Voorbeelden worden in het havo-boek veelvuldig aangeboden. In het deel 'Literatuurgeschiedenis' werken we in het havo-boek regelmatig met voorbeelden dan in het vwo-boek.

2.7 Rol van docent en leerling

2.7.1 Rol docent

Met *Laagland, literatuur & lezer* kunnen leerlingen zelfstandig aan de slag. U kunt de leerlingen begeleiden bij het doorwerken van het Theorieboek en eventueel ook van het Verwerkingsboek. In de praktijk blijft u natuurlijk ook nodig om leerstof nader toe te lichten of uit te leggen als leerlingen vastlopen.

Verder speelt u een cruciale rol bij het motiveren van de leerlingen en bij het ondersteunen van leerlingen bij hun keuze van de boekenlijst.

U kunt er uiteraard ook voor kiezen bepaalde onderdelen klassikaal te behandelen, al of niet met behulp van Digibordbij.

Het is raadzaam dat u een goede planning maakt van de cursussen die u wil behandelen en daarbij voor uzelf helder maakt welke eisen u aan de leerlingen stelt. Dit zal per school verschillen en trouwens ook afhangen van het PTA (Programma van Toetsing en Afsluiting). Vooral in de eerste maanden van een nieuw schooljaar is het belangrijk dat u de werkzaamheden van de leerlingen goed in de gaten houdt. Op die manier blijkt ook of u de planning moet bijstellen. De flexibele opzet van *Laagland, literatuur & lezer* in cursussen kan in die gevallen uitkomst bieden.

Het is bovendien aan te bevelen dat u bij de eerste les(sen) de leerlingen door de opzet van *Laagland, literatuur & lezer* loodst, met name die van het Theorieboek. In dit verband raden wij u aan het voorwoord 'Hoe je met dit boek kunt werken' door te nemen of leerlingen hierop te wijzen en te beginnen met cursus 1.

2.7.2 Rol leerling

Ofschoon *Laagland, literatuur & lezer* zich uitstekend leent individueel door de leerling te worden doorgewerkt, zijn veel opdrachten in het Verwerkingsboek geschikt om in tweetallen of in groepjes uit te voeren. Het voordeel van samenwerken is dat leerlingen van elkaar leren en de kwaliteit van het resultaat omhoog gaat. Leerlingen kunnen elkaar stimuleren, corrigeren en helpen. Ook worden leerlingen op die manier als groep verantwoordelijk gemaakt voor het leerproces en het resultaat. Groepswerk vergt wel enige organisatie (waarbij u mogelijk moet begeleiden): de taken moeten worden verdeeld, de werkwijze moet worden afgesproken enzovoort.

Verder is het verstandig dat u zelfstandig werkende leerlingen af en toe nadrukkelijk laat nadenken over hun eigen werkzaamheden en leerproces. Wat gaat goed? Wat moet gehandhaafd worden? Wat kan er verbeterd worden? Hierbij kunnen leerlingen actief het 'Balansverslag' uit *Laagland Praktisch* inzetten als inhoudelijk instrument.

3 Leerstofoverzicht

3.1 Leerstofoverzicht vwo

Hieronder geven we met behulp van trefwoorden aan welke leerstof literatuur in welke cursus van *Laagland, literatuur & lezer* Theorieboek vwo wordt aangeboden.

Cursus		Leerstof
Literaire Theorie		
1	Literatuur en lezer	Kern: open plekken. Leesmotivatie, smaakontwikkeling; open plekken, open en gesloten einde, verwachtingen; kenmerken literaire teksten, eenduidigheid, meerduidigheid; proza, gedicht, toneel, fictie, non-fictie; betekenisgeving, thematiek.
2	Het lezen van verhalen	Kern: verhaalkenmerken. Gebeurtenissen, personages, rollen, indirecte/directe manier, normen en waarden; setting; vertelde tijd, verteltijd, scène, (niet) chronologische volgorde, vooruit- en terugverwijzingen, flashback, ruimte; verhaalmotief, leidmotief, verhaallijnen; verteller en vertelinstanties: auctoriale vertelinstantie; ik-vertelinstantie, belevend ik, vertellend ik, meervoudige ik-vertelinstantie; personale vertelinstantie, (on)betrouwbaarheid; focalisatie; titelverklaring, motto.
3	Literair taalgebruik	Kern: literair taalgebruik. Verskil literaire en zakelijke teksten; beeldspraak: figuurlijk taalgebruik, object, beeld, vergelijking-met- <i>als</i> , vergelijking-zonder- <i>als</i> , metafoor, metonymia, personificatie, synesthesie; stijlfiguren: tegenstelling (antithese), herhaling (repetitio), paradox, opsomming (enumeratio), parallelisme, pleonasme, tautologie, hyperbool, retorische vraag; symbolen; stijlbreuk, ironie.
4	Het lezen van gedichten	Kern: kenmerken van gedichten. Presentatie, wit op de pagina, horizontaal en verticaal gedicht, versregel, enjambement; inhoudelijke herhaling; strofe, strofevorm; rijm: volrijm, halfrijm (alliteratie, assonantie); eindrijm: rijmschema, gekruist rijm, gepaard rijm; omarmend rijm; metrum: jambe, antimetrie, ritme; sonnet; vrije verzen; dichter, ik-figuur, lyrisch-ik.
5	Toneel	Kern: toneel. Toneelpubliek, groepsproductie; bedrijf, scène, vast handelingsverloop, scenische opbouw, monoloog, dialoog; toneelvoorstelling, regisseur, lijsttoneel, vlakke vloer toneel, locatietoneel; toneelgenres: tragedie, tragikomedie, komedie, episch theater, absurde toneel.
6	Literatuur en film	Kern: literatuur en verfilming (speelfilm). Massamedium, speelfilm, filmbeelden; verfilming, betekenisstoekenning; productie, regisseur, productiefasen: synopsis, scenario, script, draaiboek, scène; montage, rol van camera, camerastandpunten, beeldkader, geluid.
7	Literatuur, maker en maatschappij	Kern: schrijvers en literatuuropvattingen. Schrijvers, autobiografisch, literatuuropvatting, mens- en wereldbeeld, intertekstualiteit; literaire uitgeverijen, literair prestige, bestseller, publiciteit, media-aandacht; literaire kritiek, recensie, waardeoordeel; literaire prijzen, maatschappelijke erkenning.

Cursus		Leerstof
Literatuurgeschiedenis		
8	Voorgeschiedenis en middeleeuwen	Voorleescultuur, hoofse cultuur, eercultuur, riddercultuur; ridderroman: Oosterse roman, antikiserende roman, Karelepiek, chanson de geste, Arthurepiek, Arthurroman; dierverhaal, parodie; liederen, zangcultuur; geestelijke letterkunde, Marialegende, exempelen; toneel, abele spelen, sotternie; rederijkers, rederijkerskamers.
9	Zestiende en zeventiende eeuw	Renaissance, Renaissanceliteratuur; emblematiek; didactische verhalen, raamvertelling; liederen, petrarkistische liefde; sonnet; toneel: treurspel (tragedie), Aristotelische tragedie, peripeteia, komisch toneel, Renaissancekomedie, imitatieprincipe, klucht.
10	Achttiende eeuw	Verlichting, (Frans) classicistisch toneel; buitenliterair doel; spectatoriale tijdschrift, kinderliteratuur, imaginaire reisverhaal, roman, briefroman, zedenroman, programmanamen, historische roman, sentimentalisme, sentimentele roman.
11	Negentiende eeuw	Domineedichters, massalectuur, romantische literatuur, nationalisme, volkssprookje, historische roman, Vlaamse Beweging, Weltschmerz, Sehnsucht, humor, engagement, romantiek, romantisch personage, Beweging van Tachtig, Tachtigers, autonomieopvatting, stemmingskunst, l'art pour l'art, cultuursprookje, sensitivistisch, realistische roman, naturalisme, naturalistische roman, determinisme.
12	Twintigste eeuw: van 1900 tot 1940	Publieksschrijvers, eliteschrijvers; neoromantiek, historische roman; avant-garde; autonomie, autonomieopvatting; dadaïstisch, vitalistisch; psychologische roman, nieuwe roman, modernisme, modernistische roman, bewustzijnsstroom, 'vent', 'vorm', engagement.
13	Twintigste eeuw: de jaren vijftig en zestig	Non-conformisme, moreel verzet, verloren generatie; paperback; verzetsliteratuur; antiheld, defictionalisering, experimentele roman, Beweging van Vijftig, Vijftigers, neorealisme, ready made.
14	Twintigste eeuw: de jaren zeventig en tachtig	Ik-tijdperk, autobiografisch, gelaagde roman, column, korte verhaal, acrostichon, dichterspersoonlijkheid; ironisch realisme, psychologisch realisme, Revisorproza, feministisch, postmodernisme, antirealistisch, metafiction, intertekstualiteit.
15	Twintigste en eenentwintigste eeuw: de jaren negentig tot heden	Commercialisering boekenbedrijf, nieuwe onoverzichtelijkheid, literaire thriller, journalistiek, Generatie Nix, engagement, feminisme, realistische autobiografische roman, historische roman, postkoloniale literatuur, multiculturele maatschappij.

3.2 Leerstofoverzicht havo

Hieronder geven we met behulp van trefwoorden aan welke leerstof literatuur in welke cursus van *Laagland, literatuur & lezer* Theorieboek havo wordt aangeboden.

Cursus		Leerstof
Literaire Theorie		
1	Literatuur en lezer	Kern: open plekken. Leesmotivatie, smaakontwikkeling; open plekken, open en gesloten einde, verwachtingen; kenmerken literaire teksten, eenduidigheid, meerduidigheid; proza, gedicht, toneel, fictie, non-fictie; betekenisgeving, thematiek.
2	Het lezen van verhalen	Kern: verhaalkenmerken. Gebeurtenissen, personages, rollen, indirecte/directe manier, normen en waarden; setting; vertelde tijd, verteltijd, scène, (niet) chronologische volgorde, vooruit- en terugverwijzingen, flashback, ruimte; verhaalmotief, leidmotief, verhaallijnen; verteller en vertelinstanties: auctoriale vertelinstantie; ik-vertelinstantie, meervoudige ik-vertelinstantie; personale vertelinstantie, (on)betrouwbaarheid; titelverklaring, motto.
3	Literair taalgebruik	Kern: literair taalgebruik. Verschil literaire en zakelijke teksten; beeldspraak: figuurlijk taalgebruik, object, beeld, vergelijking-met-als, vergelijking-zonder-als, metafoor, metonymia, personificatie, synesthesie; stijlfiguren: tegenstelling, herhaling, paradox, opsomming, pleonasme, tautologie, hyperbool, retorische vraag; symbolen; stijlbreuk, ironie.
4	Het lezen van gedichten	Kern: kenmerken van gedichten. Presentatie, wit op de pagina, horizontaal en verticaal gedicht, versregel, enjambement; inhoudelijke herhaling; strofe, strofevorm; rijm: volrijm, halfrijm (alliteratie, assonantie); eindrijm: rijmschema, gekruist rijm, gepaard rijm; omarmend rijm; metrum: jambe, ritme; sonnet; vrije verzen; dichter, ik-figuur, lyrisch-ik.
5	Toneel	Kern: toneel. Toneelpubliek, groepsproductie; bedrijf, scène, vast handelingsverloop, scenische opbouw, monoloog, dialoog; toneelvoorstelling, regisseur, lijsttoneel, vlakke vloer toneel, locatietoneel; toneelgenres: tragedie, tragikomedie, komedie, episch theater, absurde toneel.
6	Literatuur en film	Kern: literatuur en verfilming (speelfilm). Massamedium, speelfilm, filmbeelden; verfilming, betekenisstoekenning; productie, regisseur, productiefasen: synopsis, scenario, script, draaiboek, scène; montage, rol van camera, camerastandpunten, beeldkader, geluid.
7	Literatuur, maker en maatschappij	Kern: schrijvers en literatuuropvattingen. Schrijvers, autobiografisch, literatuuropvatting, mens-en wereldbeeld, intertekstualiteit; literaire uitgeverijen, literair prestige, bestseller, publiciteit, media-aandacht; literaire kritiek, recensie, waardeoordeel; literaire prijzen, maatschappelijke erkenning.

Cursus		Leerstof
Literatuurgeschiedenis		
8	Literatuur van middeleeuwen tot en met zeventiende eeuw	Voorleescultuur, ridderroman, dierverhaal, parodie, liederen, zangcultuur; toneel, abele spelen, sotternie; rederijkers, rederijkerskamers; Renaissancetoneel, tragedie, komisch toneel, komedie, Renaissancekomedie, klucht.
9	Achttiende en negentiende eeuw	Verlichting, roman, zedenroman, historische roman, briefvorm, buitenliterair doel, engagement; Beweging van Tachtig, Tachtigers, l'art pour l'art, cultuursprookje, realisme, naturalisme, determinisme.
10	Twintigste eeuw: van 1900 tot 1940	Publieksschrijvers, eliteschrijvers; neoromantiek, historische roman; autonomie; vitalistisch; psychologische roman, nieuwe roman, 'vent', 'vorm', engagement.
11	Twintigste eeuw: de jaren vijftig en zestig	Non-conformisme, moreel verzet, antiheld, fictionalisering, experimentele roman, Beweging van Vijftig, Vijftigers, neorealisme.
12	Twintigste en eenentwintigste eeuw: de jaren zeventig tot heden	Ik-tijdperk, autobiografisch, psychologisch realisme, feminisme, nieuwe onoverzichtelijkheid, engagement, historische roman, literaire thriller, postkoloniale literatuur, multiculturele maatschappij. antirealistisch, metafiction, intertekstualiteit.

3.3 Overzicht literaire teksten in *Laagland, literatuur & lezer vwo*

	Theorieboek	Verwerkingsboek
	Literaire theorie	
1	Herman Koch, <i>Red ons, Maria Montanelli</i> K. Michel, "Zijn kikkers de kanaries" Harry Mulisch, "Nachtval"	Ton Anbeek, <i>Vast</i> Tommy Wieringa, <i>Joe Speedboot</i> Tjitske Jansen, "Roeren in een beker ijs: kijk!" Maarten 't Hart, <i>De zonnwijzer</i> Renate Dorrestein, <i>Een hart van steen</i> Herman Koch, <i>Het diner</i>
2	Willem G. van Maanen, "Een vondst" Margriet de Moor, <i>De schilder en het meisje</i> W.F. Hermans, <i>De donkere kamer van Damokles</i> Stefan Brijs, <i>De engelenmaker</i>	Harry Mulisch <i>De aanslag</i> Arthur Japin <i>Een schitterend gebrek</i> Rascha Peper <i>Dooi</i> Bernlef "Dode zielen" Armando "Irene"
3	Tom Lanoye, <i>Kartonnen dozen</i> H.H. ter Balkt, "De kruistocht der dieren"	Adriaan van Dis, <i>Tikkop</i> Jeroen Brouwers, <i>Bezonken rood</i> Willem van Toorn, "Inleiding tot de taalbeheersing" en "Een kraai bij Siena" Rutger Kopland, "Autistisch"
4	Tomas Lieske, "Koningin Beatrix tot de papegaaien van Artis" Martinus Nijhoff, "De moeder de vrouw" Mustafa Stitou, "Zomaarcafé" Herman Gorter, "Zie je, ik hou van je"	K. Michel, "Voor het vertrek" Rutger Kopland, "De moeder het water" Armando, "Wanneer" Gerrit Komrij, "Contragewicht" Menno Wigman, "Eet je tranen, dichter" Gerrit Kouwenaar, "de dag" Judith Herzberg, "Boomchirurg" H.H. ter Balkt, "De asielschepen in de Waalhaven"
5	Hugo Claus, <i>Een bruid in de morgen</i>	Herman Heijermans, <i>Ahasverus</i>
6	W.F. Hermans, <i>De woeste wandeling</i> Willem Jan Otten, <i>Het museum van licht</i>	Louis Couperus, <i>De stille kracht</i> Peter Terrin, <i>De bewaker</i>
7	Arnon Grunberg, <i>Tirza</i>	Arnon Grunberg, <i>Huid en haar</i> A.F.Th. Van der Heijden, <i>Doodverf</i>
	Literatuurgeschiedenis	
8	<i>Ferguut of de Ridder met het Witte Schild</i> Hendrik van Veldeke, "Als de vogels vrolijk" Willem, <i>Reynaert de Vos</i>	Evangelie van Matteüs Jacob van Maerlant, "valk" <i>Karel ende Elegast</i> <i>Ferguut</i> Hendrik van Veldeke, "Swer wol gedienet..." "Een nyeu liedeken van Claes Molenaer" Willem, <i>Van den vos Reynaerde</i> Jan van Boendale, <i>Lekenspiegel</i> <i>Beatrijs</i> Anthonis de Roovere, "Een ghedicht op dat woort Maria"

9	G.A. Bredero, "Boerengezelschap" Roemer Visscher, "Rust ick / soo roest ick" P.C. Hooft, "Gezwinde Grijsaard"	Joost van den Vondel "Het stokske van Johan van Oldenbarneveldt" Erasmus, <i>Lof der Zotheid</i> Jacob Cats, <i>Het Spaans heidinetje</i> G.A. Bredero, "Een oud besje met een jongman" P.C. Hooft, "Sonnet" P.C. Hooft, <i>Nederlandse Historiën</i> P.C. Hooft en S. Coster, <i>Warenar</i> Joost van den Vondel, <i>Lucifer</i>
10	Justus van Effen, "Brief van een bejaard man en Reis naar Zweden" Hieronijmus van Alphen, "Het vrolijk leeren"	G. Paape, <i>Het leven en sterven van een hedendaags aristocraat</i> "Brief van de spectatoriale reiziger" Pieter Langendijk, <i>Het wederzijds huwelijksbedrog</i> Jan Konijnenburg, "Iets over de aandoenlijkheid" Hieronijmus van Alphen, "Het goede voorbeeld" J.A. Schasz, <i>Reis door het Apenland</i>
11	E.J. Potgieter, "Ada's bruiloftsfeest" Piet Paaltjens, "XXXIII" Herman Gorter, "De heide is maar stil"	A. Bogaers, "Schipper de Zwart" J.H., "Het offer der vriendschap" Piet Paaltjens, "IX" en "XXV" Multatuli, <i>Max Havelaar</i> Frederik van Eeden, <i>De kleine Johannes</i> Herman Gorter, "Er was toen sneeuw op 't mos", "De lente – ik sta midden in haar –" en "De boomen golven op de heuvelen" Louis Couperus, <i>Noodlot</i>
12	F. Bordewijk, <i>Blokken</i> J.J. Slauerhoff, "Het einde" Paul van Ostaijen, "Melopee" Hendrik Marsman, "Bazel" Martinus Nijhoff, "Impasse"	Paul van Ostaijen, "Geologie" Hendrik Marsman, "Stralsund" Martinus Nijhoff, "Het klimop" F. Bordewijk, <i>Bint</i> F. Bordewijk, <i>Karakter</i> S. Vestdijk, <i>Else Böhler, Duits dienstmeisje</i> Willem Elsschot, <i>Lijmen/Het been</i> en "Het huwelijk"
13	Gerrit Kouwenaar, "darf ich mitfahren?" Lucebert, "ik draai een kleine revolutie af" C. Buddingh', "eight days a week" C. Buddingh', "lager onderwijs"	Remco Campert, "Niet te geloven" Louis Paul Boon, <i>Mijn kleine oorlog</i> Willem Frederik Hermans, <i>De donkere kamer van Damokles</i> G. Reve, <i>De avonden</i> Willem Frederik Hermans, <i>Nooit meer slapen</i> Harry Mulisch, <i>De zaak 40/61</i> Sybren Polet, <i>Mannekino</i> Jan Wolkers, <i>Terug naar Oegstgeest</i> Gerrit Kouwenaar, "flensburg 1953" en "ik heb nooit" C. Buddingh', "Pluk de dag"
14	J.M.A. Biesheuvel, "De klopp op de deur" Gerrit Komrij, "De geest van het Spaanderswoud" Rutger Kopland, "XII" Doeschka Meijsing, "Temporis acti"	Harry Mulisch, <i>Twee vrouwen</i> J. Bernlef, <i>Hersenschimmen</i> Kees van Kooten, "Pleisteren" J.M.A. Biesheuvel, "Brommer op zee" Gerrit Komrij, "De sfinx" Rutger Kopland "Gedicht over de Drentse A" Mensje van Keulen, "De stok van boven" Maarten 't Hart, <i>Een vlucht regenwulpen</i> Maarten 't Hart, <i>Stenen voor een ransuil</i> Renate Dorrestein, <i>Buitenstaanders</i> Cees Nooteboom, <i>In de bergen van Nederland</i>

<p>15</p>	<p>Kader Abdolah, "Het Amerikaanse bedrijf" Harry Mulisch, <i>De ontdekking van de hemel</i> Arnon Grunberg, <i>Tirza</i> Mustafa Stitou, "Anton"</p>	<p>Frank Westerman, <i>El Negro en ik</i> Elvis Peeters, <i>Wij</i> Leon de Winter, <i>Het recht op terugkeer</i> Willem Jan Otten, <i>Specht en zoon</i> Adriaan van Dis, <i>De wandelaar</i> Robert Vuijsje, <i>Alleen maar nette mensen</i> Dimitri Verhulst, <i>De helaasheid der dingen</i> Arthur Japin, <i>De zwarte met het witte hart</i> Kader Abdolah, <i>Het huis van de moskee</i> Mustafa Stitou, "De lagere school van de wereld" K. Michel "Brief over het regeringsbeleid aan mijn vader die zich zoals iedere september in de bergen heeft teruggetrokken"</p>
------------------	--	--

3.4 Overzicht literaire teksten in *Laagland, literatuur & lezer* havo

	Theorieboek	Verwerkingsboek
	Literaire theorie	
1	Bram Dehouck, <i>De minzame moordenaar</i> Simone van der Vlugt, <i>Het laatste offer</i> Tjitske Jansen, "Voor zijn verjaardag"	Charles den Tex, <i>Cel</i> Joris Moens, <i>Bor</i> Tim Krabbé, <i>Het gouden ei</i> Willem Wilmink, "Een foto" Carl Friedman, <i>Tralievader</i> Boudewijn Büch, <i>De kleine blonde dood</i> Willem G. van Maanen, "In het museum van de vernietiging"
2	Kader Abdolah, "Nachtmerrie" Harry Mulisch, <i>De aanslag</i> Renate Dorrestein, <i>Een hart van steen</i> Maarten 't Hart, <i>De kroongetuige</i> W.F. Hermans, <i>De donkere kamer van Damokles</i>	Marga Minco, "Het adres" Harry Mulisch, <i>De aanslag</i> J. Bernlef, "Uit de diepten" Karel Glastra van Loon, <i>De passievrucht</i> Harry Mulisch, "Kroonprins" Vonne van der Meer, <i>Eilandgasten</i> Vonne van der Meer, "Vodden"
3	Carl Friedman, "Eichmann" Ronald Giphart, <i>Ik ook van jou</i> Paul van Ostaijen, "Marc groet 's morgens de dingen" Rutger Kopland, "Weggaan" Ingmar Heytze, "Sportschool"	Ton Anbeek, <i>Vast</i> Judith Herzberg, "Verrassing" Dirk Ayelt Kooiman, <i>Montyn</i> Tjitske Jansen, "Overspel" Kees van Kooten, "Wakker worden" Anna Enquist, "De meisjeskamer" Hans Andreus, "Geen nieuwe aarde"
4	Menno Wigman, "Slapeloos" Hagar Peeters, "Je lichaam" Gerrit Komrij, "Twintigste eeuw" Hans Lodeizen, "O kus mij..."	Ingmar Heytze, "Prijsvraag voor dichters" Leo Vroman, "De verstandige dolfijnen" Gerrit Komrij, "Creativiteit" Hagar Peeters, "Hollandse zondvloed" Rutger Kopland, "Vertrek van dochters" Menno Wigman, "Praten in bed" en "Onder het asfalt"
5	Hugo Claus, <i>Suiker</i>	Herman Heijermans, <i>Op hoop van zegen</i>
6	Leon de Winter, <i>Het recht op terugkeer</i>	Hella S. Haasse, <i>Oeroeg</i>
7	Tomas Lieske, <i>Franklin</i> Harry Mulisch, <i>Twee vrouwen</i>	Orpheus en Eurydike (mythe) Tomas Lieske, <i>Mijn soevereine liefde</i>
	Literatuurgeschiedenis	
8	<i>Karel ende Elegast</i> Willem, <i>Reynaert de Vos</i> P.C. Hooft, "Galathea, zie de dag komt aan" G.A. Bredero, <i>De klucht van de koe</i>	<i>Karel ende Elegast</i> <i>Lanceloet en het hert met de witte voet</i> <i>Van den vos Reynaerde</i> Bredero, "'s Nachts rusten meest de dieren" P.C. Hooft en S. Coster, <i>Warenaer</i> Bredero, <i>Klucht van de molenaar</i>
9	H. van Alphen, "De perzik" Piet Paaltjens, "XLIX" Herman Gorter, "Zie je ik hou van je"	Hieronimus van Alphen, "De kinderliefde" Piet Paaltjens, "C" Multatuli, <i>Max Havelaar</i> Herman Gorter, "Het strand was stil en bleek" en "Hè ik wou jij was de lucht" Frederik van Eeden, <i>De kleine Johannes</i> Marcellus Emants, <i>Een nagelaten bekentenis</i>

10	<p>F. Bordewijk, <i>Bint</i> J.J. Slauerhoff, "De vrouw aan het venster" Arthur van Schendel, <i>Het fregatschip Johanna Maria</i> Paul van Ostaijen, "Het liedje van twee sinten" Hendrik Marsman, "Vlam" Martinus Nijhoff, "Clown" Willem Elsschot, <i>Kaas</i></p>	<p>Johan Fabricius, <i>Leeuwen hongeren in Napels</i> J.J. Slauerhoff, "Uit het leven van Po Tsju I" Paul van Ostaijen, "Alpejagerslied" H. Marsman, "Lex barbarorum" Martinus Nijhoff, "Het tuinfeest" F. Bordewijk, <i>Bint</i> Willem Elsschot, <i>Kaas</i></p>
11	<p>W.F. Hermans, "Het behouden huis" Jan Wolkers, <i>Kort Amerikaans</i> Hugo Claus, <i>De Metsiers</i> Hella Haasse, <i>Oeroeg</i> Remco Campert, "Credo" Lucebert, "visser van ma yuan" K. Schippers, "Ja"</p>	<p>Willem Frederik Hermans, <i>De donkere kamer van Damokles</i> Willem Frederik Hermans, "De kat Kilo" Louis Paul Boon, <i>Mijn kleine oorlog</i> Jan Wolkers, <i>Turks fruit</i> Remco Campert, "When we were very young" J. Bernlef, "Opdracht"</p>
12	<p>Kader Abdolah, <i>Spijkerschrift</i> Dimitri Verhulst, <i>De helaasheid der dingen</i> Maarten 't Hart, <i>Stenen voor een ransuil</i> Harry Mulisch, <i>Siegfried</i> Renate Dorrestein, <i>Verborgten gebreken</i> Joost Zwagerman, <i>De buitenvrouw</i> Arnon Grunberg, <i>Tirza</i> Arthur Japin, <i>Een schitterend gebrek</i> J.P. Rawie, "Idylle"</p>	<p>J. Bernlef, <i>Hersenschimmen</i> Willem Jan Otten, <i>Specht en zoon</i> Renate Dorrestein, "Portret van de zee als vieze oude man" Joost Zwagerman, <i>De buitenvrouw</i> Robert Vuijsje, <i>Alleen maar nette mensen</i> H.H. ter Balkt, "Steentijd" Rascha Peper, <i>Dooi</i> Tommy Wieringa, <i>Joe Speedboot</i> Herman Koch, <i>Het diner</i></p>

4 Referentieniveaus

4.1 Wet referentieniveaus

Sinds 1 augustus 2010 is de *Wet referentieniveaus Nederlandse taal en rekenen* van kracht. De kern van deze wet vormt het Referentiekader taal en rekenen, gebaseerd op het rapport van de Expertgroep doorlopende leerlijnen taal en rekenen (commissie Meijerink).⁴ In het Referentiekader staat beschreven wat leerlingen op verschillende momenten in hun schoolloopbaan op het gebied van taal en rekenen moeten kennen en kunnen. De wet is een leidraad voor alle scholen en voor het hele onderwijs en vormt de basis voor de doorlopende leerlijnen taal en rekenen.

Ook voor literatuur Nederlands zijn referentieniveaus beschreven. Waar het examenprogramma globaal beschreven eindtermen bevat (zie par. 2.5.1), geeft het Referentiekader een meer gedetailleerde beschrijving van kennis en vaardigheden. In het Referentiekader Nederlandse taal worden de te onderscheiden aspecten van taalvaardigheid beschreven:

- algemene niveaubeschrijvingen van een taalvaardigheid (lezen, luisteren, schrijven enz.) op het desbetreffende referentieniveau;
- uit te voeren taken (tekstsoorten, situaties en taalhandelingen);
- beschrijvingen van tekstkenmerken;
- kenmerken van de taakuitvoering, waarbij onder andere wordt aangegeven wat leerlingen op een bepaald niveau moeten kunnen doen.

Zoals de naamgeving 'kader' al zegt, is er de nodige interpretatieruimte. Het Referentiekader is bedoeld om richting te geven aan het moedertaalonderwijs, niet om heel nauwkeurig de inhoud van het onderwijs vast te leggen. Wij merken op dat het Referentiekader Nederlandse taal grotendeels het schoolvak Nederlands omvat. Er zijn dus meer overeenkomsten en raakpunten dan verschillen. De verschillen tussen examenprogramma en referentieniveaus met betrekking tot literatuur, die dus miniem zijn, zijn onder andere in kaart gebracht door de Stichting Lezen.⁵ De toelichtende syllabus bij het examenprogramma zal op punten worden aangepast aan de beschrijvingen uit het Referentiekader. Bij het schrijven van deze handleiding waren hierover nog geen bijzonderheden bekend.

In het Referentiekader wordt onderscheid gemaakt tussen niveau 3F, het eindniveau van een havo-leerling eind 5de leerjaar, en niveau 4F, het eindniveau van een vwo-leerling eind 6de leerjaar. Het gaat hier om fundamentele of funderende drempelniveaus: 3F vormt in feite het drempelniveau naar een doorlopende leerlijn naar het niveau 4F, zoals 2F (onderbouw havo/vwo, eind leerjaar 3) dat is ten opzichte van 3F. Wie niveau 4F bereikt, heeft 3F en natuurlijk ook 2F en 1F ook gehaald.

4.2 Referentieniveaus en *Laagland, literatuur & lezer*

Zoals we in hoofdstuk 2 hebben gesteld, heeft als primair uitgangspunt voor *Laagland, literatuur & lezer* het vigerende examenprogramma 2011 gediend. De referentieniveaus uit het Referentiekader zijn vanwege hun gedetailleerdheid op sommige punten een uitwerking bij het examenprogramma.

Het mag dan ook niet verbazen dat *Laagland, literatuur & lezer* ook op de beschrijvingen van de referentieniveaus aansluit. In het overzicht hieronder geven we dit concreet aan voor het subdomein Lezen van literaire en fictionele teksten uit het Referentiekader, maar we attenderen u er eerst op dat dit overzicht niet compleet is omdat de referentieniveaus een bepaalde, specifieke beschrijving geven (zie par. 4.1) die op punten afwijkt van het examenprogramma. Zo zult u hieronder alleen bij de beschrijvingen van niveau 4F iets vinden over het subdomein E3 Literatuurgeschiedenis, eenvoudigweg omdat beschrijvingen op 3F hierover in het Referentiekader ontbreken, hoewel wij in *Laagland, literatuur & lezer* ook in de havo-editie aandacht aan literatuurgeschiedenis besteden; zie hiervoor hoofdstuk 2.

⁴ *Over de drempels met taal en rekenen*. SLO. Enschede 2008. Het rapport bestaat uit een hoofdrapport en een apart rapport voor rekenen en een voor (Nederlandse) taal. Verder is veel achtergrondmateriaal en actuele informatie te vinden op de website www.steunpunttaalenrekenenvo.nl.

⁵ Bron: leesplan.nl, initiatief van Stichting Lezen, 2011.

Overzicht referentieniveaus subdomein Lezen van literaire en fictionele teksten

Beschrijving referentieniveau	Waar in <i>Laagland, literatuur & lezer havo?</i>
3F	
<p><i>Algemene omschrijving</i> Kan adolescentenliteratuur en eenvoudige volwassenenliteratuur kritisch en reflecterend lezen.</p>	<p>Theorieboek: alle cursussen. Verwerkingsboek: alle cursussen. Tekstenbank: alle cursussen.</p>
<p><i>Teksten</i> De leerlingen hebben ervaring met het lezen van volwassenenliteratuur en hebben kennis genomen van elementaire vertel- en dichttechnieken. De leerlingen beschikken over het vermogen zich te verplaatsen in onbekende situaties en in complexe emoties van betrekkelijk onbekende, meestal jonge volwassenen. Het lezen van literaire teksten heeft op dit niveau naast de ontspannende en informatieve functie ook een meningsvormende functie. De manier van lezen op dit niveau is te typeren als kritische en reflecterend lezen.</p>	<p>Theorieboek: alle cursussen. Elementaire vertel- en dichttechnieken in cursus 1, 2 en 4. Verwerkingsboek en Tekstenbank: alle cursussen. Oefenen met elementaire vertel- en dichttechnieken in cursus 1, 2 en 4. Het kritisch en reflecterend lezen komt in het Verwerkingsboek en de Tekstenbank tot uiting in vraagvormen als “Leg beargumenteerd uit”, “Citeer” enz.</p>
<p><i>Tekstkenmerken</i> De tekst is geschreven in eenvoudige taal en heeft een enigszins complexe structuur die niet direct bij de eigen belevingswereld hoeft aan te sluiten. De tekst doet een beroep op algemene kennis over de wereld en van het leven en is bij voorkeur geëngageerd. De thematiek appelleert vooral aan persoonlijke en maatschappelijke vraagstukken, zoals liefde, dood, vriendschap, rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid. Naast de concrete betekenislaag is ook sprake van een diepere laag. Voor zover complexe literaire procedés worden gebruikt, zoals perspectiefwisselingen en tijdsprongen, zijn die tamelijk expliciet.</p>	<p>Theorieboek: alle cursussen. Verwerkingsboek: alle cursussen. Tekstenbank: alle cursussen.</p>
<p><i>Representatieve voorbeelden</i> Proza: Multatuli, ‘Saidjah en Alinda’; Hella Haasse, <i>Oeroeg</i>; Tim Krabbe, <i>Het gouden ei</i>; Anna Provoost, <i>Vallen</i>; Ronald Giphart, <i>Phileine zegt sorry</i>; Karel Glastra van Loon, <i>De passievrucht</i>; Tommy Wieringa, <i>Joe Speedboot</i>. Poëzie: Piet Paaltjens, ‘De zelfmoordenaar’; Willem Elsschot, ‘Het huwelijk’; Slauerhoff, ‘In Nederland wil ik niet leven’; Jan Campert, ‘18 Doden’; Remco Campert, ‘Januari 1943’; Hans Andreus, ‘Voor een dag van morgen’; Vasalis, ‘De idioot in het bad’; Neeltje Maria Min, ‘Mijn moeder is mijn naam vergeten’; Judith Herzberg, ‘Liedje’; Jean Pierre Rawie, Jan Kal, Ingmar Heytze, Acda & De Munnik.</p>	<p>Alle als voorbeeld genoemde auteurs en vele van de als voorbeeld genoemde teksten komen in Theorieboek, Verwerkingsboek en Tekstenbank voor.</p>

<p><i>Begrijpen</i> Herkent verteltechnische procedés waarmee de schrijver spanning opbouwt, sfeer creëert en karakters tekent. Herkent klassieke versvormen en dichttechnische procedés, zoals enjambement en herhaling. Herkent veel voorkomende stijlfiguren. Herkent metaforen en symbolen. Herkent expliciete motieven. Kan causale verbanden leggen op het niveau van de gebeurtenissen en de handelingen van personages. Kan expliciete doelen en motieven van personages opmerken. Kan verschillende verhaallijnen onderscheiden.</p>	<p>'Begrijpen' is een min of meer passieve vaardigheid die vooral m.b.v. het Theorieboek geoefend en bereikt kan worden.</p> <p>Verteltechnische procedés en expliciete motieven in cursus 1 en 2. Klassieke versvormen en dichttechnische procedés in cursus 4. Stijlfiguren, metaforen en symbolen in cursus 3. Causale verbanden gebeurtenissen en personages in cursus 2, evenals doelen en motieven personages. Ook in alle cursussen Literatuurgeschiedenis. Verschillende verhaallijnen in cursus 2.</p>
<p><i>Interpreteren</i> Kan zich identificeren met personages en gebeurtenissen. Kan impliciete doelen en motieven van personages benoemen. Kan betekenis geven aan symbolen en concrete motieven. Kan belangrijke kwesties in de tekst benoemen. Kan de hoofdgedachte of boodschap van de tekst weergeven. Kan de werking van elementaire vertel- en dichttechnische procedés toelichten.</p>	<p>'Interpreteren' is een min of meer actieve vaardigheid die m.b.v. het Theorieboek en vooral m.b.v. het Verwerkingsboek geoefend en bereikt kan worden.</p> <p>Identificeren met personages en gebeurtenissen in cursus 2, 5 en 6. Impliciete doelen en motieven personages benoemen in cursus 2 en 5. Ook in alle cursussen Literatuurgeschiedenis. Betekenis aan symbolen en concrete motieven geven in cursus 2 en 4. Ook in alle cursussen Literatuurgeschiedenis. Belangrijke kwesties, hoofdgedachte, boodschap tekst in cursus 2 en alle cursussen Literatuurgeschiedenis. Werking elementaire verteltechnische procedés in cursus 2, dichttechnische procedés in cursus 4.</p>
<p><i>Evaluëren/reflecteren</i> Evalueert het werk met emotieve, realistische, morele en cognitieve argumenten. Kan kritisch reageren op maatschappelijke, psychologische en morele kwesties die in het werk worden aangesneden. Kan met leeftijdgenoten discussiëren over de interpretatie van de tekst en kwesties die in de tekst worden aangesneden, bijvoorbeeld morele dilemma's. Kan uiteenzetten wat het verschil is tussen lectuur en literatuur. Kan interesses in bepaalde vraagstukken en onderwerpen motiveren. Kan een kritische tekstkeuze maken. Kan persoonlijke literaire smaak en ontwikkeling beschrijven en toelichten.</p> <p>Kan bij deze taken literaire begrippen toepassen, zoals: lectuur, literatuur; proza: verteltechniek, spanning, perspectief, betrouwbaarheid, vertelwijze, verhaallijn, karakterisering; poëzie: sonnet, vrije versvorm, enjambement, beeldspraak/metafoor, symbool, stijlfiguur.</p>	<p>'Evaluëren/reflecteren' is een min of meer actieve vaardigheid die het beste geoefend en bereikt kan worden m.b.v. het Verwerkingsboek of de Tekstenbank en met het concreet lezen van boeken voor de lijst. Wij bevelen aan de leerlingen de werkwijzers uit <i>Laagland</i> Praktisch te laten gebruiken. Alle hier genoemde evaluatie- en reflectievaardigheden worden gestimuleerd in alle opdrachten van het Verwerkingsboek. De Eindopdrachten uit het Verwerkingsboek lenen zich bij uitstek voor groepswork. Alle opdrachten kunnen in principe aanleiding zijn tot discussie tussen leerlingen.</p> <p>Alle genoemde literaire begrippen komen aan de orde in: cursus 1 (lectuur en literatuur), cursus 2 (proza), cursus 3 (beeldspraak/metafoor, symbool, stijlfiguur) en cursus 4 (poëzie).</p>

Beschrijving referentieniveau	Waar in <i>Laagland, literatuur & lezer vwo?</i>
4F	
<p><i>Algemene omschrijving</i> Kan een grote variatie aan teksten lezen en in detail begrijpen over tal van algemeen maatschappelijke of beroepsgebonden onderwerpen.</p>	<p>Theorieboek: alle cursussen. Verwerkingsboek: alle cursussen. Tekstenbank: alle cursussen.</p>
<p><i>Teksten</i> De leerlingen hebben ruime ervaring met het lezen van volwassenenliteratuur en inzicht in literaire procedés. De tekst doet een beroep op algemene, gedifferentieerde kennis van de wereld en het leven. De leerlingen zijn bereid zich te verdiepen in complexe gebeurtenissen en emoties van volwassenen die ver van hen afstaan. Daarnaast zijn zij geïnteresseerd in de vertel- en dichttechniek, in vormaspecten en in de 'bedoeling' van de auteur, als ook in sommige auteurs met literair prestige. De manier van lezen op dit niveau is te typeren als interpreterend en esthetisch lezen.</p>	<p>Theorieboek: alle cursussen. De benadering van de leerstof en de literaire teksten, vooral in het deel Literatuurgeschiedenis, doet voortdurend een beroep op het interpreterend en esthetisch lezen door leerlingen. Vertel- en dichttechniek in cursus 1, 2 en 4. Stof over bedoelingen van auteurs (literatuuropvatting) en literair prestige in cursus 7. Verwerkingsboek en Tekstenbank: alle cursussen. Oefenen met elementaire vertel- en dichttechnieken in cursus 1, 2 en 4.</p>
<p><i>Tekstkenmerken</i> De teksten zijn geschreven in een literaire stijl en sluiten met de inhoud, personages en thematiek niet direct aan bij de belevingswereld van adolescenten. De gehanteerde literaire procedés zijn enigszins complex en bevatten bijvoorbeeld een onbetrouwbaar perspectief, impliciete tijdsprongen en perspectiefwisselingen, open plekken, meerdere betekenislagen, een metaforische stijl enzovoort. Het taalgebruik, de opbouw en vorm van de tekst en de ontwikkeling van de personages zijn afwijkend en daardoor moeilijker voorspelbaar. Bij oude teksten geldt dit in versterkte mate omdat de tekst functioneerde in een andere historische context, met een ander wereldbeeld en andere waarden en normen, en de tekst bovendien geschreven is in oud Nederlands volgens andere literaire conventies.</p>	<p>Theorieboek: alle cursussen, vooral in het deel Literatuurgeschiedenis. Historische teksten in cursus 8, 9 en 10. Verwerkingsboek: alle cursussen, vooral in het deel Literatuurgeschiedenis. Historische teksten in cursus 8, 9 en 10. Tekstenbank: idem.</p>
<p><i>Representatieve voorbeelden</i> Proza: anoniem, <i>Karel ende Elegast</i>; Multatuli, <i>Max Havelaar</i>; Bordewijk, <i>Karakter</i>; W.F. Hermans, <i>De donkere kamer van Damokles</i>; Bernlef, <i>Hersenschimmen</i>; Renate Dorrestein, <i>Verborgten gebreken</i>; Connie Palmen, <i>De vriendschap</i>. Poëzie: Hooft, Vondel, Marsman, Bloem, Nijhoff, Lucebert, Rutger Kopland, Hagar Peeters, Ilja Leonard Pfeijffer.</p>	<p>Alle als voorbeeld genoemde auteurs en de meeste van de als voorbeeld genoemde teksten komen in Theorieboek, Verwerkingsboek en Tekstenbank voor.</p>

<p><i>Begrijpen</i> Herkent stijlfiguren, herkent ironie, herkent intertekstualiteit. Kan verschillende betekenislagen onderscheiden, zoals een psychologische, sociologische, historische, intertekstuele betekenislagen. Kan inhoudelijke, verteltechnische en dichttechnische kenmerken en bijzonderheden opmerken. Kan verschillende verhaallijnen onderscheiden.</p>	<p>‘Begrijpen’ is een min of meer passieve vaardigheid die vooral m.b.v. het Theorieboek geoefend en bereikt kan worden. Stijlfiguren, ironie, intertekstualiteit, betekenislagen in cursus 2 en 3 en in een aantal cursussen Literatuurgeschiedenis. Verteltechnische en dichttechnische kenmerken en bijzonderheden in cursus 2 en 4. Verschillende verhaallijnen in cursus 2.</p>
<p><i>Interpreteren</i> Kan zich empathisch identificeren met verschillende personages. Kan m.b.v. concrete aanwijzingen, bijvoorbeeld over motieven, het algemene thema formuleren. Kan een oude tekst (eventueel met ondersteuning) historiserend lezen, d.w.z. de tekst interpreteren in de literair-historische context. Kan een oude tekst actualiserend lezen, d.w.z. in verband brengen en vergelijken met de eigen leef- en belevingswereld.</p>	<p>‘Interpreteren’ is een min of meer actieve vaardigheid die m.b.v. het Theorieboek en vooral m.b.v. het Verwerkingsboek geoefend en bereikt kan worden. Identificeren met personages in cursus 2, 5 en 6. Ook in cursussen Literatuurgeschiedenis. Thema formuleren, motieven benoemen in cursus 2 en 5. Ook in sommige cursussen Literatuurgeschiedenis. Oude teksten in historisch-literair perspectief plaatsen in Literatuurgeschiedenis. Oude teksten actualiserend lezen: idem.</p>
<p><i>Evalueren/reflecteren</i> Evalueert het werk naast de bij 3F genoemde argumenten ook met structurele en esthetische argumenten. Kan open staan voor de interpretaties en waardeoordelen van leeftijdgenoten en deze kritisch beoordelen. Kan verschillende teksten naar inhoud en vorm vergelijken en motiveren welke teksten hij minder of meer literair vindt. Kan motiveren in welke soort schrijvers hij is geïnteresseerd. Kan aan de hand van leesmotieven eigen literaire ontwikkeling beschrijven. Kan bij deze taken literaire en literair-historische begrippen toepassen, zoals: intertekstualiteit, ironie; proza: raamvertelling, onbetrouwbaar perspectief, thema, motief; poëzie: stijlfiguren, literair-historische kennis zoals stromingen.</p>	<p>‘Evalueren/reflecteren’ is een min of meer actieve vaardigheid die het best geoefend en bereikt kan worden m.b.v. het Verwerkingsboek en/of de Tekstenbank en met het concreet lezen van boeken voor de lijst. Wij bevelen aan de leerlingen de werkwijzers uit <i>Laagland</i> Praktisch te laten gebruiken. Alle hier genoemde evaluatie- en reflectievaardigheden worden gestimuleerd in alle opdrachten van het Verwerkingsboek. De Eindopdrachten uit het Verwerkingsboek lenen zich bij uitstek voor groepswork. Alle opdrachten kunnen in principe aanleiding zijn tot discussie tussen leerlingen. Alle genoemde literaire begrippen komen aan de orde. De literair-historische kennis wordt uitgebreid aangereikt in het Theorieboek in het deel ‘Literatuurgeschiedenis’.</p>

5 Toetsing

5.1 Doel en functie van de toetsen

De toetsen bij *Laagland, literatuur & lezer* zijn summatief: ze sluiten een cursus af. De toetsen meten de mate waarin de leerling de behandelde stof in de desbetreffende cursus beheerst. De resultaten van de leerlingen op de toetsen (toetsscores) kunnen worden beoordeeld met een cijfer. Wij geven hier suggesties voor de beoordeling en normering; aanvullende suggesties treft u in de toetsen bij de sleutel met antwoorden en uitwerkingen aan. Het verdient aanbeveling dat de normering van tevoren ook aan de leerlingen bekend wordt gemaakt. De toetsen kunnen worden ingezet als onderdeel van het schoolexamen Literatuur en deel uitmaken van het PTA.

5.2 Wat wordt getoetst?

Uitgangspunt van de toetsen is de leerstof in het Theorieboek, geënt op het examenprogramma Nederlands, domein E Literatuur en de referentieniveaus 3F (havo) en 4F (vwo). Dit houdt in dat alleen die stof wordt getoetst die in de cursussen relevant is voor de toetsing. Getoetst worden steeds de kennis van de leerling (wat weet de leerling van de theorie?) en het inzicht en de literaire leesvaardigheid (kan de leerling de theorie herkennen en toepassen op gegeven literaire teksten?).

Wij hebben ons dus sterk gericht op de eisen van het examenprogramma en het Referentiekader. Elke school zal bij de invulling van de toetsing in de praktijk eigen keuzes maken en eigen accenten leggen. Daarbij merken wij op dat twee subdomeinen van het examenprogramma de stof uit de twee delen van *Laagland, literatuur & lezer* afdekken en daarmee ook in de toetsen: Literaire begrippen (subdomein E2, eindterm 8) is hoofdzakelijk terug te vinden in het deel 'Literaire Theorie', waarbij de meeste genres in het deel 'Literatuurgeschiedenis' aan bod komen, en het subdomein Literatuurgeschiedenis (subdomein E3, eindterm 9) sluit uiteraard aan bij het deel 'Literatuurgeschiedenis' van *Laagland, literatuur & lezer*. Zie ook hoofdstuk 2.

5.3 Hoe wordt getoetst?

De vorm van de toetsen is zo gekozen dat de correctielast voor u zo beperkt mogelijk blijft. Elke toets bestaat uit een aantal snel te corrigeren vragen zoals citeervragen en meerkeuzevragen en uit enkele open vragen, veelal bij teksten en tekstfragmenten. De open vragen zijn zo concreet mogelijk van antwoordkaders voorzien, bijvoorbeeld "Wat wordt bedoeld met..." of "Noem de kenmerken van...", "Leg in maximaal 50 woorden uit ...", enzovoorts. De open vraagvorm in combinatie met tekst is afgestemd op de wijze van verwerking in het Verwerkingsboek van *Laagland, literatuur & lezer*.

Van elke toets zijn twee versies ontwikkeld (A en B), waarbij de tweede versie een vervangende toets is die kan worden ingezet in parallelle klassen of als inhaal- of herkansingstoets. Wij hebben ervoor gekozen de tekstkeuzes waar dat mogelijk is niet per versie te variëren om verschillen bij dezelfde toets in niveau en moeilijkheid tussen beide versies te minimaliseren en zomin mogelijk van invloed te laten zijn op de toetsprestatie van de leerlingen. Ofwel zowel in de A- als de B-versie gaan wij uit van dezelfde tekstbron(nen). De fragmenten uit dezelfde tekstbron(nen) zijn in de A- en de B-versie wel verschillend, zodat een leerling die bijvoorbeeld herkanst niet dezelfde fragmenten tegenkomt. Uiteraard zijn ook de vragen in de versies verschillend. Voor poëzie kon dit principe niet worden toegepast; de aangeboden gedichten verschillen in de toetsversies.

Een uitzondering op bovenstaand stramien vormt de toetsing van cursus 7. In deze cursus krijgt de boekrecensie aandacht. De stof in deze cursus leent zich goed voor een toets waarbij de leerling gevraagd wordt een recensie te schrijven over een door hem gelezen boek of verhaal. De kern van deze toets draait om het geven van een onderbouwd persoonlijk waardeoordeel. De toets is voorzien van aanwijzingen voor het schrijven van de recensie en een specifiek correctievoorschrift. Daarnaast kunt u cursus 7 op vergelijkbare wijze toetsen als de overige cursussen, dat wil zeggen door middel van een toets met theorievragen en vragen bij een tekstfragment. Deze versies worden aangeduid als 'extra'. Ze kunnen vervangend zijn als u wilt afzien van de open opdracht. Toets 7 heeft, evenals alle andere toetsen, een A- en een B-versie.

5.4 Afname en duur

De toetsduur van de toetsen is beperkt tot max. 45 minuten per toets. In die tijd zal de leerling de (meerkeuze)vragen moeten beantwoorden, één of meer teksten moeten lezen en de antwoorden bij de open vragen opschrijven. Aangezien de cursussen van ongelijke omvang zijn en dus verschillen in behandeltijd, zijn de toetsen dat ook.

De toetsen dienen schriftelijk te worden afgenomen. De afname van de toetsen kan klassikaal plaatsvinden. Het is niet mogelijk de toetsen digitaal af te nemen.

5.5 Normering

Voor elke toets kunnen max. 18 punten gescoord worden, ervan uitgaande dat het toetscijfer varieert van 1 t/m 10. De formule om het cijfer te berekenen is: $1 + \frac{\text{het totaal aantal gescoorde punten}}{2}$. Bijvoorbeeld: bij 0 punten is het cijfer 1 ($1 + 0$), bij 8 punten is het cijfer 5 ($1 + 8/2$) en bij 13 punten is het cijfer 7,5 ($1 + 13/2$). Een cijfer 6 wordt volgens deze berekening dus gehaald bij 10 punten. Vanzelfsprekend bent u vrij hierop afrondingen toe te passen, bijvoorbeeld 9 punten is geen cijfer 5,5 maar (ook) een 6.

5.6 Toetsplan

Wij bevelen u aan dat het volgende toetsplan wordt aangehouden, afgezien van de keuzemogelijkheid toetsen over te slaan vanwege de opzet van *Laagland, literatuur & lezer* in cursussen. Het toetsplan kan uiteraard naar eigen wensen worden ingepast in het PTA.

In het toetsplan hieronder hebben we bij de toetsen een indicatieve weging aangegeven, niet anders dan om hiermee aan te duiden hoe zwaar het desbetreffende toetsonderdeel in het totale toetsprogramma literatuur zou kunnen zijn, gelet op de eindtermen van het examenprogramma en het Referentiekader. De weging is per toets afgezet op een schaal van 1 t/m 3, waarbij 3 zwaar weegt (dient altijd getoetst te worden), 2 normaal weegt (bij voorkeur wel toetsen, ter keuze aan school en/of docent) en 1 licht weegt (arbitrair, ter keuze aan school en/of docent).

Toetsplan vwo

Toets	Cursus	Onderwerp/onderdeel	Weging
1	1	Literatuur en lezer	3
2	2	Het lezen van verhalen	3
3	3	Literair taalgebruik	2
4	4	Het lezen van gedichten	3
5	5	Toneel	1
6	6	Literatuur en film	1
7	7	Literatuur, maker en maatschappij	1
8	8	Voorgeschiedenis en middeleeuwen	3
9	9	Zestiende en zeventiende eeuw	3
10	10	Achttiende eeuw	3
11	11	Negentiende eeuw	3
12	12	Twintigste eeuw: van 1900 tot 1940	3
13	13	Twintigste eeuw: de jaren vijftig en zestig	3
14	14	Twintigste eeuw: de jaren zeventig en tachtig	3
15	15	Twintigste en eenentwintigste eeuw: de jaren negentig tot heden	3

Toetsplan havo

Toets	Cursus	Onderwerp/onderdeel	Weging
1	1	Literatuur en lezer	3
2	2	Het lezen van verhalen	3
3	3	Literair taalgebruik	2
4	4	Het lezen van gedichten	3
5	5	Toneel	1
6	6	Literatuur en film	1
7	7	Literatuur, maker en maatschappij	1
8	8	Literatuur van middeleeuwen tot en met zeventiende eeuw	1
9	9	Achttiende en negentiende eeuw	2
10	10	Twintigste eeuw: van 1900 tot 1940	3
11	11	Twintigste eeuw: de jaren vijftig en zestig	3
12	12	Twintigste en eenentwintigste eeuw: de jaren zeventig tot heden	3